

Dil Felsefesi Açısından Vokallerin Semantik Mahiyeti: Arap Dili Örneği

The Semantic Nature of Vocals in Terms of Linguistic Philosophy: The Example of Arabic Language

Ramazan KILIÇ

ORCID: 0000-0002-5763-822X | E-Posta: ramazankilic@hotmail.com

Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
Ph.D. Research Assistant, Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language
and Rhetoric
Çorum, Türkiye
ROR ID: 748879

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Kılıç, Ramazan. "Dil Felsefesi Açısından Vokallerin Semantik Mahiyeti: Arap Dili Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 401-431.
<https://doi.org/10.35415/simakifd.14242611>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	25. 02. 2024
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	06. 05. 2024
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (Evet) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

Özet

Bu araştırma, lafızların oluşumunda temel bileşen olan seslerin Arap dilindeki semantik rolü hakkındadır. Klasik dil araştırmalarında nahivciler semantiği kelime ve cümle düzeyinde temellendirmeye çalışmışlardır. Dilin yazılı formunun itibara alındığı dönemlerde harfler lafız ve anlamların temel taşıyıcıları olmuştur. Ancak yazılı formun ürünleri olan harflerin öncesinde sesler, dilin varlığını oluşturan en temel bileşenlerdir. Bu sebeple bir dillin en aslı formunun sözlü hali olduğunu belirtmek gerekir. Yapıları itibarıyla sesler vokal ve konsonantlar olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu çalışmada Arapça vokallerin anlam açısından önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Vokallerin mana ile ilişkisi, genel anlamda kabul gören bir anlayıştır. Ancak vokallerin hangi açıdan ve ne düzeyde anlama tesir ettiği, araştırılması gereken önemli bir meseledir. Ses-mana arasındaki ilişkinin anlamlı düzeyde var olduğunu tespiti dilin vazedilişine dair önemli karinelere ulaşmayı sağlayacaktır. Elde edilecek sonuçları itibarıyla bu çalışma, özelde Sāmī dillerini genelde ise tüm dilleri ilgilendirmektedir. Araştırmanın temel hipotezi, klasik dönem dilcilerin işaret ettiği fikirlerden hareketle vokallerin semantik mahiyetine dair anlamlı sonuçlara ulaşmaktır. Bu kapsamda Hālīl b. Aḥmed, Sibeveyhi, Kuṭrub, İbn Cinnī gibi isimlerin sese ve özellikle vokallere dair teorileri bütüncül olarak ele alınmıştır. Araştırma morfoloji ve sentaks olmak üzere temelde iki tema üzerine kurgulanmıştır. Arapça, morfolojik bakımdan iştikāk yöntemiyle türetilmiş birtakım şîğalarla örülü bir dildir. Klasik dönem dilcileri, lafızların kurgulandığı standart bazı kalıplar tespit etmiştir. Bu kalıplardaki değişimler vokal ve konsonantlar üzerinden gerçekleşmektedir. Bazı durumlarda anlamı tayin eden unsur yalnızca vokallerdir. Fonem kuramını ilgilendiren bu husus, esasında Arap dil metodolojisinin karakteristiğini yansıtır. Zira şîğalar arasında yaşanan ses değişimleri, özünde mekanik bir yapılanmayı barındırır. Örneğin fā‘il ile fā‘ale kalıpları arasındaki farklılık yalnızca tek bir vokalden kaynaklıdır. Ancak her iki şîğa özellikle sentaks bakımından farklı roller ve eylemlere sebebiyet vermektedir. Arap morfolojisinde metodolojik açıdan buna benzer birçok örnek mevcuttur. Meselenin bir diğer yönünde ‘āmil teorisi temelli sentaks yer almaktadır. Arap dilinin en temel teorilerinden olan ‘āmil, sentaks düzleminde anlamın taşıyıcısı konumundadır. İ‘rāb hareketleri özelinde gerçekleşen bu olay aslında vokalleri ilgilendirir. Vokaller ḍamme, fetḥa ve kesra olmak üzere üç temel sembol (hareke) ile çeşitli roller üstlenirler. Tüm vokaller içerisinde en kuvvetlisinin ḍamme olduğu düşünülmektedir. Nitekim cümle içindeki en önemli ögeler (yüklem ve özne konumundaki ögeler) i‘rāb hareketi olarak ḍamme almaktadır. Eylemin neticesinden etkilenen unsurlar fetḥa, açıklayıcı rolünü üstlenen unsurlar ise en güçsüz vokal olan kesra halinde yer alır. Tüm bunlar dışında şünāiyye teorisi başta olmak üzere kolaylık prensibi ve ses sembolizmi gibi sese dair olaylar vokallerin tikel düzeydeki varlıklarının birtakım anlamlar içerdiğine işaret etmektedir. Esasında meselenin buraya kadarlık kısmı dilin ontolojik yönünü ilgilendirmektedir. Dilin ortaya çıkışı hakkında öne sürülen hipotezlerin merkezinde seslere yer açılması gerekir. Farklı kültür ve medeniyetler özelinde benzer dil araştırmaları yürütülebilir. Meselenin ikinci önemli kısmı ise dilin pedagojik yönüyle ilgilidir. Arap gramerinde en temel konulardan olan i‘rābın ses merkezli bir perspektifle yeniden irdelenerek hedef kitleye sunulması, bu çalışmanın ulaşmak istediği sonuçlardan bir diğeridir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Ses, Mana, Lafız, Vokal, Hareke.

Abstract

This research is about the semantic equivalent of sounds in the Arabic language, which is a fundamental component in the formation of utterances. In classical language studies, syntaxists tried to ground semantics at the level of words and sentences. In the periods when the written form of the language was respected, letters were regarded as the basic carrier elements of words and meanings. However, sounds rather than letters, which are products of written form, are the basic components that make up the existence of language. Therefore, the oldest form of a language is its oral form. Sounds can be classified into vocal and consonant categories. This study aims to reveal the nature and importance of vocals in Arabic in terms of meaning. It is a generally accepted idea that vocals have a semantic influence. However, it is a fundamental issue that needs to be investigated in what respect and at what level the vocals affect the meaning. However, it is a fundamental issue that needs to be investigated in what respect and at what level the vocals affect the meaning. The determination that the relationship between sound and meaning exists at a significant level will provide to reach important presumptions about the origin of language and its words. This study concerns Sāmī languages in particular and all languages in general, in terms of the results to be achieved. The main hypothesis of the research is to reach meaningful conclusions about the semantic nature of vocals, based on the ideas pointed out by classical period linguists. In this context, the theories of names such as Ḥalīl b. Aḥmad, Sībawayhi, Ḳutrub, İbn Cinnī regarding voice and especially vocals are discussed holistically. The research is based on two themes. These are morphology and syntax. Arabic morphology has sīḡas derived by the istiḡāq method. Classical linguists have identified ready-made patterns to which words could potentially belong. Changes in these patterns occur through vocals and consonants. In some cases, it is only the vocals that determine the meaning. This issue, which concerns phoneme theory, essentially reflects the characteristics of Arabic language methodology. Because the sound changes between forms essentially involve a mechanical structure. For example, the difference between the fā‘il and fā‘ale patterns stems from only a single vocal. However, both forms cause different roles and actions, especially in terms of syntax. Another aspect of the issue is the amil theory. The ‘āmil, one of the most basic methodologies of the Arabic language, determines the meaning on the syntax level. This event, which is specific to i‘rāb ḥarakāt, is related to vocals. Vocals take on various roles with three basic ḥarakāt: ḍamme, fethā, and kesra. Ḍamme is thought to be the strongest of all vocals. The elements that are affected by the outcome of the action are fethā, and the elements that take on the explanatory role are kasra, the weakest vocal. Apart from all these, sound-related events such as the bilateralism theory, the principle of convenience, and sound symbolism contain information that vocals can have special meanings. In fact, this part of the issue concerns the ontological aspect of language. Hypotheses regarding the emergence of language should prioritize the role of sounds. Similar research can be conducted specifically for different cultures and civilizations. The second important part of the issue is related to the pedagogical aspect of the language. Another goal of this study is to re-evaluate basic topics such as i‘rāb in Arabic grammar from a sound-centered perspective and present them to the target audience.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Sound, Meaning, Wording, Vowel, al-Ḥaraka.

Giriş

Arap dili literatüründe sesler, yapısal açıdan hareke ve harfler olmak üzere iki kısma ayrılır. Sesler pragmatik açıdan şîğa sistemine dayanan lafızların temel taşıyıcısı olarak işlev görür. Fonem (Sesbirim) kuramını ilgilendiren bu meselede modern dilbilimcilerden Baudouin de Courtenay (ö. 1929) akla gelen en önemli isimlerdendir.¹ Sesbirime dair ilk denemelerin esasında İslâm medeniyetinde gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Hicri II-III. yüzyılları arasında yaşayan Kuṭrub (ö. 210/825?), konsonantları (ünsüzleri) aynı, vokalleri (ünlüleri) farklı olan lafızların semantik değişimine dair *Müşelles* isimli eserini kaleme almıştır. Örneğin: “غ-م-ر” dizilimi çok miktarda su (عَمْر), kin (عَمْر) ve bilgisiz (عَمْر) anlamlarına delalet eder.² “Müşelles” kavramı ile literatüre kazandırılan bu olay, şîğa merkezli iştikâk sisteminde sese yer açma çabasının en bariz örneği olarak nitelendirilebilir.

Klasik dönem dilcilerinin ünlüler üzerine gerçekleştirdiği araştırmaların ünsüzlere nazaran daha yüzeysel kaldığını söylemek gerekir. Ünlülerin sabit bir uzuv/mahreç ile ilişkilendirilmeyişi de bunu gösterir mahiyettedir.³ Klasik anlayışa göre harekeler, harflerin zâtı ile kaim olur. Ünsüzler müteḥarrîk ve sākin olarak ikiye ayrılırken lafızların başı daima müteḥarrîk olmak durumundadır.⁴ Müteḥarrîk; lâzime ve ğayr-ı lâzime olarak ikiye ayrılırken, bu taksimat ilerleyen dönemlerde daha da detaylandırılmıştır.⁵

Modern dönemde ünlü-sesbirim ilişkisine doğrudan/dolaylı olarak değinen bazı dil araştırmaları yürütülmüştür. Ahmet YÜKSEL ve Soner GÜNDÜZÖZ⁶ ses-sesbirim ilişkisine; Mustafa KAYA⁷ genel olarak ses-mana ilişkisine; Muhammet Mücahit ASUTAY⁸ İbn Cinnî

¹ Henry G. Schogt, “Baudouin de Courtenay and Phonological Analysis”, *La Linguistique* 2/2 (1966), 15-29.

² İbnu'l-İmâd el-Ḥanbelî. *Manzûmetun fi Şerhi Müşellesâti Kuṭrub*, thk. Velîd ‘Abdullâh (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007), 28.

³ Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Maḥzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâ'î (b.y.: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.), 1/57-59. İbnu'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Ḳıra'âti'l-'Aşr, nşr. ‘Ali Muḥammed eḍ-Ḍabba’ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/198-202; Şemsuddîn İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîdu fi 'İlmi't-Tecvîd*, nşr. ‘Ali Ḥüseyyin el-Bevvâb (Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1985), 105-106; Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Eşbâhu ve'n-Nazâiru fi'n-Nahvi* (Dimeşk: Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1987), 1/337.

⁴ Ebu'l-Feth İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş* (b.y.: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'Âmme, ts.), 2/330-331.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 2/331-332.

⁶ Ahmet Yüksel – Soner Gündüzöz, “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müşellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *Ekev Akademi Dergisi* 9/22 (Kış 2005), 211-224.

⁷ Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetik Ses-Anlam İlgisi* (Erzurum: Eser Ofset, 2011).

⁸ Muhammet Mücahit Asutay, *Arap Anlam Bilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâis'teki Temelleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

özelinde ses-mana ilişkisine; Bilal Aydın⁹ ayet örneklemeleri üzerinden ses-mana ilişkisine ve Ramazan Kılıç¹⁰ sesin semantik yönüne dair çalışmalar yapmıştır.

Konu ile ilgili Arap dünyasında önemli işler başaran bazı dilciler mevcuttur. Bu isimler arasında zikredilecek en önemli kişinin Hasan ‘Abbās olduğunu söylemek mümkündür. Fıtriyetü'l-‘Arabiyye,¹¹ Haşâişü'l-‘Hurûfi'l-‘Arabiyye ve Me‘ânihē,¹² ve Havle Me‘ânī Hurûfi'l-Me‘ânī ve ‘Uşûli İsti‘mâlihā¹³ isimli çalışmalarda ses-mana ilişkisi kapsamında ünsüzlere geniş yer veren müellif, ünlüler hakkında daha öz bilgiler sunmuştur.

Bu araştırmada fonetiğin yalnızca ünlü seslere dair yönü ele alınmıştır. Ünlü-sesbirim ilişkisi dilin farklı boyutlarında kendisini göstermektedir. Bunları kelime ve cümle şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür. Kelime özelinde ünlü-sesbirim ilişkisi iştiqāk ve leksikolojiyi (sözlükbilim) ilgilendirir. İштиqāk açısından örnek vermek gerekirse eğer; kırdı anlamına gelen “كَسَرَ” fiilinin meçhul (edilgen) formu ilk iki ünlünün değişimiyle (كُسِرَ) elde edilir. Bu noktada damme ve kesra ünlüleri fiili adeta pasifize etmiştir. “عَزَّ بَعزَ” örneğinde ise damme (عَزُّ) üstün gelmeyi; fetha (بَعزُ) katılık/sertliği; kesra (بِعزُ) ise imtinâ etmeyi ifade eder.

Sözlükbilim alanında ünlü-sesbirim ilişkisini yansıtan en temel dil yapısı müsellesâtır. Bu kategoride yer alacak lafızlarda –ıştiqākta olduğu gibi– anlam yakınlığı değil, anlam farklılığı esastır. “عمر” lafzının fetha ünlüsünde *bol miktardaki su*, kesra ünlüsünde *kin*, damme ünlüsünde ise *bilgisiz anlamlarını ifade etmesi* buna örnektir.

Makale kapsamında incelenecek olan üçüncü ve son yapı sentakstur. Arap nahvinin temelleri ‘āmil teorisi üzerine kuruludur. ‘Āmil teorisine göre cümle içindeki öğelerin sentaktik rolleri i‘rāb alametleri olarak isimlendirilen ünlülerle belirlenir. Sesbirimin araştırma konusu ise ses farklılığının kelime düzeyinde sebep olduğu anlam değişimidir. Örneğin عالِمٌ (bilgin/alim) kelimesi ile ظالمٌ (gaddar/zalim) kelimesi arasındaki sesbirim unsurları ظ-ع harfleridir. “قَتَلَ الظالمِ العالمَ” (zalim alimi öldürdü) cümlesi ile “قَتَلَ العالمِ الظالمِ” (zalimi alim öldürdü) cümlesi arasındaki ilişkide ise semantik değişim i‘rāb hareketleri üzerinden söz diziminde gerçekleşmiştir. Kelime ve cümle düzleminde anlam değişiminin temel saiki olan ses, bu özelliğini dilin daha tümel boyutlarında da (fonetik, morfolojik, sentaktik)

⁹ Bilal Aydın, *Arap Dilinde Seslerin Mânâya Delâleti (Kur’ân-ı Kerim’deki Cennet ve Cehennem Lafızları Örneği)* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁰ Ramazan Kılıç, *Klasik Arap Dilbiliminde Ses-Mana İlişkisi ve Modern Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

¹¹ Hasan ‘Abbās. “Fıtriyetü'l-‘Arabiyye”, *el-Ma‘rife* 407 (1997), 29-48.

¹² Hasan ‘Abbās, *Haşâişü'l-‘Hurûfi'l-‘Arabiyye ve Me‘ânihē* (b.y.: Menşürātu İttihâdi'l-Küttâbi'l-‘Arab, 1998).

¹³ Havle Me‘ânī Hurûfi'l-Me‘ânī ve ‘Uşûli İsti‘mâlihā”, *el-Munazzametü'l-‘Arabiyye li’t-Terbiyeti ve’s-Sekâfeti ve'l-‘Ulûmi* 33 (1989), 67-103.

gösterebilir. Bu minvalde ünlüler sentaks, morfoloji, kuvvet, mahreç, iştikâk, müselles ve ‘âmil gibi birtakım bağlam ve teoriler merkezinde incelenecektir.

1. Ünlülerin Mahiyeti ve Sembolleşmesi

Genel olarak dillerin yazılı ve sözlü olmak üzere iki yapıya sahip olduğu söylenebilir. Klasik/felsefî dilbilim araştırmalarında dilin ön plana çıkan alanı, yazılı formudur. Ancak Ferdinand de Saussure (ö. 1913) ve John Lyons (ö. 2020) gibi isimlerin de belirttiği üzere, dilin en aslî hali onun sözlü formudur. Yazılı dil birtakım sembolik göstergelerle (harfler) temsil edilirken, dilin sözlü hali işitsel olarak (sesler) varlığını sürdürür.¹⁴

Anlamı tayin eden, manayı diğerlerinden ayıran en küçük yapıya sesbirim denir. Örneğin İngilizce *pence* [peɪns] (İngiliz para birimi) ve *pens* [pen:z] (kalemler) kelimeleri telaffuz olarak yalnızca son ses açısından değişime uğramıştır. Anlamsal değişimin yüklenicisi konumundaki /s/ ve /z/ sessizleri birer sesbirimdir.¹⁵ Sesbirim kuramı parçalı ve parçalarüstü olmak üzere iki kısma ayrılır. Parçalı sesbirim, lafızların temel bileşenleri olan ünlü (harekeler/sesliler) ve ünsüzlerden (harfler/sessizler) meydana gelir.¹⁶ Parçalarüstü sesbirim ise kelamın içerisinde bulunan vurgu, uyum, ezgi, perde değişimi, uzatma gibi bir takım ses olaylarını kapsar. Manayı doğrudan etkileyen parçalı sesbirimin aksine parçalarüstü sesbirimin manaya tesiri daha azdır.¹⁷ Bu çalışmanın ana teması ünlüler ile parçalı sesbirim arasındaki ilişki üzerinedir.

Sesbirim kavramsal açıdan kelime-ses arasındaki ilişkinin kelimeye etkisini inceliyor olsa da kelime ve ses arasındaki bu ilişki aynı zamanda cümle düzeyinde de anlam farklılıklarına yol açmaktadır. Bu yönüyle sesbirimin ‘âmil teorisi ile olan alakasının da araştırılması gerekmektedir. Nitekim Arap dil yapısına özgü i‘râb sistemi üzerinden ünlülere dair genel ve kuşatıcı bilgilere ulaşmak daha olasıdır.

Sıbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb* isimli eserinde işlediği ‘âmil teorisi ile Arap dilinin en önemli metodoloji anlayışını ortaya koymuştur. Dönemin Arap dili araştırmalarında önemli bir yere sahip olan Müberred (ö. 286/900) ve Ferrâ’ (ö. 207/822) gibi isimler Sıbeveyhi’nin

---

¹⁴ Sevim Sönmez, “Sözlü/Yazılı Dil”, *Dilbilim Araştırmaları* (1990), 119-122.

¹⁵ Roman Jakobson-Moris Halle, *Fundamentals of Language* (Berlin-New York: Mouton de Gruyter, ts.), 18-23.

¹⁶ ‘Abdulhamîd Zâhid, *Nebri’l-Kelîmeti ve Kavâ’iduhû fi’l-Luğati’l-‘Arabiyyeti Dirâsetün Şavîyye* (b.y.: Dâru ve Leylâ li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 1999), 10-13; Kemâl Bîşr, *İlmü’l-Eşvât* (Kahire: Dâru’l-Garîb, 2000), 19-21; Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu* (İstanbul: Multilingual, 2003), 93.

¹⁷ Zâhid, *Nebri’l-Kelîmeti ve Kavâ’iduhû*, 10-13; Bîşr, *İlmü’l-Eşvât*, 19-21; Laver, “Linguistic Phonetics”, *The Handbook of Linguistics*. ed. Mark Aronoff – Janie Ressa-Miller (Oxford: Blackwell Publication, 2003), 161.

‘āmil teorisini destekleyerek Başra ve Kūfe ekollerinin ortak bir metodolojiden beslenmesini sağlamıştır. ‘Āmil teorisi, sentaks başta olmak üzere Arap dilinin bir bütün halinde anlaşılması noktasında olabildiğince tutarlı ve işlevsel rol üstlenmiştir. H. VI. Yüzyıla gelinceye kadar, anlamın lafız dolayısıyla mı; yoksa lafzın içerisinde yer aldığı bağlamdan dolayı mı değerli olduğu hakkında iki temel düşünce hâkim olmuştur. Cāhiz (ö. 255/869) ve Kāḍī ‘Abdulcabbār (ö. 415/1025) gibi isimlerce işaret edilen ve ‘Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) tarafından sistematik biçimde ortaya konan nazım teorisi ile lafızlar adeta semantiğin merkezine alınarak ‘āmil teorisi üzerine sabitlenmiştir.

En başa dönecek olursa, ünlüler temelde fonetik olmak üzere morfoloji ve sentaks gibi dilbilimin pek çok alanı ile iç içe geçmiş bir değişken konumunda yer alır. Arap dilinde ünlüler fetha, ḍamme ve kesra olmak üzere üç kısma ayrılır. Harekelerin mahiyeti hakkındaki ilk ve en temel araştırmalar kıraat kapsamında gerçekleştirilmiştir. Ünlülerin sembolleştirilmesi ihtiyacı hasıl olduğunda -nihai olarak- Ebu’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) kelime ve harekelerin birbirinden ayrılmasını sağlamıştır.¹⁸

Mahiyet itibariyle ünlüler bazı ünsüzlerle de ilişkilendirilmiştir. Buna göre fetha ا harfinin, ḍamme و harfinin, kesra ise ي harfinin bir parçasıdır (ḥurūf’l-med).¹⁹ İbn Cinnî, ünlü sayısının altı tane olduğunu düşünürken; bunlardan fetha, ḍamme ve kesra dışında kalanları şu şekilde sıralar:²⁰ Fetha-kesra arasında elif-i mümâleden önce olan fetha (عالم kelimesinde ع harfinin fethası), kendinden sonra yâ-elif arasında, fetha ile ḍamme arasında olan ve elif-i tefhîmden önce gelen elif harfi (الصلاة kelimesindeki ل harfinin elifi/fetha), kesra ve ḍamme (işmâmlı) arasındaki kesra harfine ek olarak kesra (işmām) ve ḍamme arasındaki ḍamme (فيل kelimesindeki ق harfinin kesrası ve مذور kelimesindeki ع harfinin ḍammesi). Genel dil araştırmalarında ünlülerin sayısını iki yüze kadar çıkaranlar vardır.²¹ Latin dilleri merkeze alınarak yapılan dil araştırmalarında ise — ara seslerle birlikte — ünlülerin toplam sayısı on iki olarak tespit edilmiştir.²²

¹⁸ Corcî Zeydân, *Tārīḥu Ādābi’l-Luġati’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Menşūrātu Dāri Mektebeti’l-Hayāti, 1978), 1/220.

¹⁹ Suyūṭî, *el-Eşbāh*, 1/334; Bişr, *İlmu’l-Eşvāt*, 19.

²⁰ İbn Cinnî, *el-Ḥaşāiş*, 3/122.

²¹ Süer Eker, “Ünlülerin Temel Özellikleri Üzerine Birkaç Not”, *Turkish Studies* 5/4 (2010), 310.

²² Bk. John Laver, “Linguistic Phonetics”, 161, 179. Bu tablo, ilgili eserden faydalanılarak tarafımızca yenilenmiştir.

Boğumlanma özellikleri itibariyle ünlüler bazı ölçütlere tabi tutulmuştur. Bunlardan ünlülerin niteliğini belirleyen en önemli değişkenler yükseklik²³ (darlık/genişlik), artsılık²⁴ (artlık/önlük) ve yuvarlaksılık²⁵ (düzlük/yuvarlaklık) olarak sıralanabilir.²⁶

Ünlüleri merkeze alan bir diğer alan ise tecvîd ilmidir. Esasında bu disiplin kaynağını Arap dilcileri ve onların çalışmalarından almaktadır. Disiplinler arası olmasından ötürü birbirini tamamlayan araştırmalar mütekabiliyet arz eder. Kur'an-ı Kerim tilaveti merkezinde kümelenen meseleler, özünde dile ait ses olaylarından ibarettir. Örneğin işmâmda²⁷ damme sesi dinleyiciye cehren zikredilmese de bu ünlü, ağız hareketiyle hissettirilir. 'Âmil teorisi gereği bu olay olası anlam karmaşasını engellemeyi amaçlamaktadır. Bir diğer ses olayı olan revm,²⁸ harfin müteharrik olmasını gerekli kılar. Nitekim bu sayede müzekker ve müenneslik (أُنْتُ-أَنْتِ) açık seçik bir hale dönüşür.²⁹

Kur'an-ı Kerim tilaveti merkeze alınarak düşünülen ancak temelde dili ilgilendiren bir diğer husus mahreçlerdir. Seslerin çıkış bölgeleri ile ifade ettikleri anlam arasında bir ilişkiden söz edilebilir. Ön ünlülerden olan fethanın telaffuzunda dil damaktan uzaklaşır ve aralarında büyük bir boşluk oluşur.³⁰ Arka ünlülerden olan dammede dil arkası damağa doğru yükselirken dil ve damak arasındaki boşluk nispeten daha azdır.³¹ Kezâ ön ünlülerden olan kesrada da dil önü damağa doğru yükseldiğinden, damakla arasındaki boşluk fazla değildir.³²

Ünlüler ile ünsüzlerin ontolojik durumu öncelik bakımından tartışma konusu olmuştur. Buna göre ünlüler ünsüzlerden önce, sonra veya onlarla aynı anda ortaya çıkmış olabilir. Sibeveyhi'nin aktardığı ibdâl anlayışında ünlüler ünsüzlerden sonra gelir.³³ Ebü 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987), ünlülerin ünsüzler ile aynı anda oluştuğunu düşünenlerdendir. Zira ağız seslerinden birisi olan /n/ ünsüzü, sakın formdayken burun mahrecinden, müteharrik formdayken ağız mahrecinden telaffuz edilir. Onun çıkarımına göre, eğer ünlüler daha sonra

²³ Harfin telaffuzunda çene veya dilin yüksekliğini ifade eder.

²⁴ Telaffuz esnasında dilin boğumlanma açısından takındığı tavrı temsil eder.

²⁵ Telaffuz esnasında dudakların takındığı tavrı temsil eder.

²⁶ Eker, "Ünlülerin Temel Özellikleri", 313-318.

²⁷ Lafız sonundaki damme ünlüsünün vakıf halinde dudak yoluyla sessizce karşı tarafa gösterilmesine işmâm denir.

²⁸ Revm, lafızdaki ünlü veya ünlülerin hafif bir üslupla telaffuz edilmesidir.

²⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşā'is*, 2/330-331. Detaylı bilgi için bk. Suyûtî, *el-Eşbâh*, 1/345-346.

³⁰ Nidâ Mar'aşlî, *el-Vādih fî Taşviri'l-Ḥurûf* (Beirut: Dâru'n-Neḥdati'l-'Arabiyye, 2015), 20.

³¹ Mar'aşlî, *el-Vādih*, 21.

³² Mar'aşlî, *el-Vādih*, 22.

³³ Ebü Bişr Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Ḥancî, 1988), 3/457.

gerçekleşiyor olsaydı, aynı şekilde nūn-u müteharrikin de burun mahrecinden telaffuz edilmesi gerekirdi. Öğrencisi İbn Cinnī ise ünlülerin ünsüzlerden daha önce ortaya çıktığı kanaatindedir. “يَعْدِيْرُنُ” gibi lafızlardan anlaşılacağı üzere, و harfi ي harfi ile kesra arasında yer aldığı için hafzedilmiştir. Bu lafızlar esasında “يُوْعِدُ-يُوْرُنُ” formuna sahiptir ve bu sebeple her bir hareke aynı zamanda küçük birer harftir.³⁴

İ‘rāb ünlülerinin şīğa (binā‘) ünlülerinin aslı mı, yoksa her ikisinin ayrı asıllar mı oldukları tartışılmıştır. İ‘rāb hareketlerini asıl olarak kabul edenler ünlülerin doğrudan anlam karinesine sahip olduğunu gerekçe gösterirler. Diğer görüşe göre şīğadaki hareketler lāzımī iken i‘rāb hareketleri değişkendir (müntakīle). Üçüncü görüşe göre ise dil vaz edilirken i‘rāb ve sīğanın her ikisi de kullanılmıştır. Bunlardan birinin ‘illet olması, diğerinin ‘illet olmasını engellemediği gibi anlam sahibi olmaları açısından da birbirlerini ötelemezler.³⁵

Sesler, bireysel yapıların ötesinde tümel olarak cümle öğelerinin tayininde de etkin biçimde kullanılmıştır. ‘Āmil teorisi olarak sistematikleşen bu anlayış, kelime sonlarındaki sesler (i‘rāb) ile sentaks arasında inşa edilmiş bir ilişkinin ürünüdür. ‘Āmil teorisine göre son hareketler, lafızların cümledeki rollerini temsil etme vazifesini üstlenmiştir. İ‘rāb hareketleri ref‘, nasb ve cer (ḥafđ ve cezm); binā hareketleri ise (حَرَكَاتُ الْبِنَاءِ) damme, fetḥa, kesra ve vaḳf şeklinde kısımlara ayrılmıştır.³⁶

2. Semantik Bakımdan Ünlüler

Arap dil tarihinde anlam üzerine ilk yaklaşımların morfoloji ve sözlükbilim merkeze alınarak geliştirildiği görülmektedir. Bazı dilciler sözlü kültüre ait bilgi birikimini yaptıkları saha çalışmalarıyla kayıt altına almışlardır. Bu bağlamda çeşitli konular ve harfler üzerine sözlükler derlenmiştir.

Dil malzemesinde dikkat çekici bir diğer nokta şīğa temeline dayanan morfoloji ağıdır. Fonetik ile bütünleşik yapıdaki morfolojik değişimlerde ünlülerin tam olarak semantik mülahazaların merkezine alındığı söylenemez.³⁷ Ancak şīğa temelli kıyās anlayışında değişim ünsüzler ve ünlüler üzerinden gerçekleştiğinden, netice itibariyle ele alınan konular fonetiği ilgilendirir.

³⁴ İbn Cinnī, *el-Ḥaṣā’is*, 2/317, 323-329.

³⁵ Suyūṭī, *el-Eṣbāḥ*, 1/347-353.

³⁶ Suyūṭī, *el-Eṣbāḥ*, 1/347.

³⁷ Suyūṭī, *el-Eṣbāḥ*, 1/347.

Kavramsal açıdan hareketler telaffuzlarının kolaylığı ile uyumlu biçimde tasnif edilmiştir. Buna göre söylenmesi en meşakkatli ünlü damme, en kolay ünlü ise fethadır.³⁸ Dilde kolaylık ilkesi gereği insanlar sükūndan kaçındıkları gibi, dammeden de kaçınarak telaffuzda fethayı öncelerler. Örneğin مصنف kelimesindeki م harfi esasında أصنف lafzının ism-i fā'il formundan türetildiği için kelimenin kıyas gereği مُصنّف olması gerekirken; dammenin telaffuzu ağır olduğundan, daha hafif bir ünlü olan kesra tercih edilmiştir.³⁹

“Feteħa” köküne dayanan fethanın sözlük anlamı, kapatmanın zıddıdır. Bu yönüyle fetha, kapalılığı açan, gizli olanı ortaya çıkarandır. İbn Fāris'e göre bu kavram فَوَاتِحُ الْقُرْآن (Kur'an-ı Kerimdeki ilk sureler) gibi, bir şeyin başta gelenlerini de ifade etmektedir.⁴⁰ Bu yönüyle fetha, içerisinde gizlilik barındırmaksızın göz önünde bulunma iradesini temsil eder.⁴¹

Muḍa'af şülāsī köküne dayanan damme (صَمَم) kavramı, aslı olarak iki şeyin arasını bağlamaya delalet eder.⁴² Nitekim damme, bir bağlaç olan و harfinin sembolik açıdan küçük halidir. Bir yılanın avını sarması, iki arkadaşın birbirine sarılması misali, ortada güçle birleşmek, bir araya gelmek söz konusudur. Dammenin, semantik olarak psikolojik halleri ifadede şiddet ve cazibe;⁴³ duygusal çalkantı, kendisi ile övünme; gençlik, izzet, kuvvet ve şiddet duyguları; başkalarına üstünlük hissettirmeyi çağrıştırdığı düşünülür.⁴⁴

Sözlük anlamı (كَسَرَ) bir şeyi parçalamak ve sindirmek olan kesra kavramı, sembolik açıdan bir şeyin az, aşağı, kırılğan, kıymetsiz, düşük ve boynu eğik bir halde olması ile ilişkilendirilmiştir.⁴⁵ Nitekim hakir bir kimse başını öne (aşağı) eğer. Bu sebeple de kesra ünlüsünün yazımı konum itibarıyla ünsüzlerin altında uygun görülmüştür.⁴⁶

³⁸ İbnü's-Sikkīt, *İşlāhu'l-Mantık*, nşr. Muḥammed Mu'rib (b.y.: Dāru İhyāi't-Türāsi'l-'Arabī, 2002), 94; Suyūṭi, *el-Eşbāh*, 1/350.

³⁹ İbnü's-Sikkīt, *İşlāhu'l-Mantık*, 94; Suyūṭi, *el-Eşbāh*, 1/350; İbn Manzūr, *Lisānü'l-'Arab* (Beyrut: Dāru Şādır, h. 1414) 9/186.

⁴⁰ Ebu'l-Huseyn İbn Fāris, *Mu'cemü Mekāyisi'l-Luġa*, thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn (b.y.: Dāru'l-fikr, 1979), 4/470.

⁴¹ Üsāme İbrāhim el-Ḥaddād, “Devrü'l-Ḥarekātü'l-İ'rābiyye fi'l-Keşfi 'Ani'l-Me'āni ve'd-Delālāti”, *el-Ḥadāse* 191/192:2 (2018), 450-451; Muḥammed Miftāh, *fi Simyāi's-Şi'ri'l-Ḳadīm, Dirāsetün Naẓariyyetun ve Taṭbīkiyyetun* (b.y.: Dāru's-Sekāfeti li'n-Neşri ve't-Tevzī', 1989), 68-69, 71.

⁴² İbn Fāris, *Mekāyis*, 3/357.

⁴³ el-Ḥaddād, “Devrü'l-Ḥarekāt”, 450; Miftāh, *fi Simyāi's-Şi'r*, 68-69, 71.

⁴⁴ el-Ḥaddād, “Devrü'l-Ḥarekāt”, 450.

⁴⁵ İbn Fāris, *Mekāyis*, 5/180-181.

⁴⁶ el-Ḥaddād, “Devrü'l-Ḥarekāt”, 449; Miftāh, *fi Simyāi's-Şi'r*, 68-69, 71.

Cezm alameti olan sükün, en zayıf ünlü olarak kabul edilir. Sükün, hareketliliğin karşıtı konumunda sabitlik ve donukluğun temsilcisidir.⁴⁷ Etimolojik açıdan kesmek manasındaki⁴⁸ bu kavram, olgusal açıdan bir şeyde kesintiyi ifade edebilmektedir. Gerçekleşen kesinti eylem ve olguların içerisinde buldukları durumlara aittir. Bir fiilin başına onu cezm edecek bir edat geldiğinde söz konusu eylemin kesintiye uğraması buna örnek gösterilebilir.

2.1. Sentaks Merkezinde Ünlüler ve Semantik Durumları

Kabul gören Arap dil mantığına göre i‘rāb, fonetiğe dair olmasının ötesinde sentaksın anlamsal açıdan anlaşılmasına hizmet eden bir yapıya sahiptir.⁴⁹ Aynı şekilde, Arap dilinin yerleşik tanımına göre lafızların cümle içindeki durumları son ünlüler ile temsil edilir.⁵⁰ Sibeveyhi'nin *el-Kitāb*, Müberred'in *el-Mukteḍab*, Ferrā'nın *Me‘āni'l-Ḳur‘ān* isimli eserleri bu metodolojiye göre yazılan ilk eserlerdendir. Ebū ‘Ali el-Fārisī (*Kitābu'l-‘Avāmil*) ve ‘Abdulḳāhir Cürḳānī (*el-‘Avāmilu'l-Mi‘e*) gibi isimler bu alanda müstakil eserler kaleme almışlardır. ‘Āmil teorisinin çıkış noktası, kelimada her bir hâdisin muḥdiṣe muhtaç olduğu düşüncesinden ileri gelir. ‘Āmil, ma‘mül ve ‘amel şeklinde oluşturulan bu ilişki ağında nahiv adeta mekanik bir denklem üzerine kurgulanmıştır.⁵¹ İbn Hazm (ö. 456/1064) ve İbn Madâ (ö. 592/1196) başta olmak üzere, zâhirî düşünce dünyasının hakim olduğu Endülüs dil ekolü mensuplarınca bu teoriye yönelik eleştirilerin yoğunlaştığı görülmektedir. ‘Āmil teorisinin genel kabulüne sığmadığı düşünülen bazı örnekler ‘āmil teorisinin zorlamacı bir bakış açısına sahip olduğu düşüncesine neden olsa da Arap dilinin bu teori ile olabildiğince tutarlı ve kuşatıcı bir biçimde sistematize edildiğini belirtmek gerekir.

İ‘rāb işaretleri ref‘, nasb, cer ve cezm olarak dört kısma ayrılır.⁵² Arap dilinde i‘rāb temeline dayanan üç (cezm dışındaki) ünlünün, içerisinde buldukları hallerden hareketle kavramlaştırıldıkları düşünülmektedir. Buna göre ref‘ (الرفع) kavramı yükseltmek ve bina etmek manasındaki رَفَعَ fiilinin ismi fā‘il şîğasına (رَفَعٌ), nasb (النصب) kavramı dikmek

⁴⁷ Muḥtafa, İhyāü'n-Naḥvi, 68; Muḥammed Maḥmūd, “Ra‘yun fī Tesmiyeti'l-Ḥarekāti'l-‘Arabiyye ve Esbābü Ḥāzihi'l-Ḥareketi”, *el-Lisānū'l-‘Arabī* 18/1 (1980), 168.

⁴⁸ Ḥalīl b. Aḥmed, *Kitābu'l-‘Ayn*, 6/73.

⁴⁹ Ebu'l-Ḥüseyn İbn Fāris, *eş-Şāhibī fī Fıḳhi'l-Luḡati'l-‘Arabiyye*, thk. Muḥammed ‘Ali Beydūn (b.y.: y.y. 1997), 43.

⁵⁰ Şemsüddin Aḥmed el-Ma‘rūf, *Şerḥāni ‘Alā Merāḥi'l-Ervāḥ fī ‘İlmi’ş-Şarf* (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Maḥba‘ati Muḥtafā el-Bābili, 1959), 3.

⁵¹ Aḥmed b. ‘Abdurrahmān İbn Maḍā, *Kitābü’-Reddi ‘Alā’n-Nūḥāt*, thk. Muḥammed İbrāhim el-Bennā’ (b.y.: Dāru’l-İ’tişām, 1979), 69-115; İbrāhim Muḥtafa, *İhyāü’n-Naḥvi*, 35-36.

⁵² Kemālüddin el-Enbārī, *Esrāru’l-‘Arabiyye* (b.y.: Dāru’l-Erḳam b. Ebi’l-Erḳam, 1999), 45.

manasındaki نَصَب fiilinin ismi fā'il sığasına (نَاصِبٌ), cer/hafđ (الْحَفْضُ/الْجَرُّ) kavramı tahammül etmek, sürüklemek (جر) ve alçalmak (خفض) manasındaki خَفَضَ fiilinin ismi fā'il (خَافِضٌ/جَائِ) sığasına dayanır.⁵³

Arap naḥivcilerinin geneline göre i'rāb, cümle içerisinde lafızların gramatik işlevleri ve bu işlevlerin sözdizimsel anlamlarını tayin etme vazifesini üstlense de Kūtrub ve diğer bazı dilciler bu görüşe katılmamaktadır. Buna göre bir cümlede i'rāb harekesinin değişimine gerek kalmaksızın anlam farklılaşabilir. Örneğin: إن زيدا أخوك (Zeyd senin kardeşindir), لعل زيدا، أخوك (belki de Zeyd kardeşindir), كان زيدا أخوك (Zeyd, kardeşin gibidir). Ortak anlam bazen de farklı i'rāb yapılarıyla elde edilir: ما زيد قائم، ما زيد قائماً (Zeyd ayakta değildir). Buradan hareketle Kūtrub, kelime sonlarındaki harekelerin cümle içerisindeki lafızların konumlarını ilgilendirmediğini; aksine, sükūndan uzaklaşıp telaffuzda akıcılık ve kolaylık sağladığını savunur.⁵⁴

Kemāleddīn Enbārī'ye (ö. 577/1181) göre i'rāb kavramı etimolojik olarak “أَعْرَبَ الرَّجُلُ” (adam delilini açıkladı) sözüne dayanır. Dilsel açıdan bu ifadenin karşılığı, “anlamı açıklayan/ortaya çıkarandır.” Diğer bir bakış açısına göre i'rāb kavramı, “عَرِبَتْ مَعِدَةٌ” (devenin midesi değişti/bozuldu) örneğinde görüleceği üzere, kelimelerin sonlarında görülen “değişim” olgusuna dayandırılabilir. العَرَبُ kavramının sahip olduğu bozulma ile değişim arasındaki fark düşünüldüğünde, “أَعْرَبْتُ الْكَلَامَ” ifadesi ile kişinin sözdeki bozukluğu giderdiği anlaşılacaktır. Üçüncü bir ihtimale göre aynı kavramın ism-i mef'ül sığası olan “mu'reb”, dinleyiciye i'rābıyla kendini sevimli (kur yapma misali) göstermeyi ifade eder. Nitekim “امْرَأَةٌ عَرُوبٌ” ifadesi, kocasına karşı kur yapıp sevgisini gösteren kadın manasını taşımaktadır.⁵⁵

Ünlüler bazı araştırmacılar tarafından ait oldukları dil ailesi bakımından da değerlendirilmiştir. William Wright (ö.1889) ve Carl Brockelmann (ö.1956) gibi şarkiyatçılar i'rāb işaretlerinin mahiyetinin ve keyfiyetinin tam olarak kavranmasının mümkün olmadığını beyan etseler de kendilerince birtakım açıklamalarda bulunmuşlardır. Buna göre fetḥanın aslı, aynı zamanda Şāmī dillerinde bir işaret zamiri olan “ه” sesine dayanır. Habeş dilinde belirli bir şahıs veya yere yönelmeyi ifade eden “أَقْبَلَ قَصْدًا” benzeri fiillerden sonra gelen 'alem isimler, manşüb olduklarında /ha/ sesi ile bitmektedir. Bu açıdan ḍammenin “هُوَ” zahirinin bir türevi olduğu düşünülmüştür. Aynı şekilde kesra harekesinin kelimedede

⁵³ Suyūṭī, *el-Eṣbāh*, 1/347.

⁵⁴ Ebū'l-Ḳāsim ez-Zeccācī, *el-İzāh fī 'İleli'n-Naḥv*, thk. Māzin el-Mübārek (Beirut: Dārū'n-Nefāis, 1986), 70-71.

⁵⁵ el-Enbārī. *Esrāru'l- 'Arabiyye*, 44-45.

vasfiyet ifade eden yā-i nisbeye benzediği söylenmektedir. Hindistan'ın batı bölgesinde konuşulan Hintçede vasfiyet ifade eden eklerden (takı) türeyen bazı hafđ ekleri bulunmaktadır. Bu bağlamda Arap dilinde sıfat mevsuf ilişkisinin dikkat çektiği görülmüştür. Örneğin: *الْبَيْتُ الْمَلِكِي* (kraliyet hanesi) terkinde sıfat ve mevsuf mana ve lafız olarak bir bütünlük içerisindedir. Bu sebeple kelime sonunda bulunan *ي* harfinin tahfif ile okunmasıyla hafđ olayı gerçekleşir. Sonuç itibariyle bazı müsteşrikler i'rāb sistemini lafızlardaki zāidlerin kalıntıları olarak görmüşlerdir.⁵⁶

Kelime sonlarındaki ünlülerin cümlede semantik rolü tayin ettiği kabul edildiğinde, ünlülerin rastlantisallığı veya anlamlı kurgusallığı düşüncesi akıllara gelmektedir. Buna göre, dammenin üstlenmiş olduğu rolü fetħa veya kesra ünlülerinin üstlenmemesinin herhangi bir nedeni var mıdır? Dilcilerin bu bağlamda ulaştığı en dikkat çekici sonuç, dilde kolaylık prensibidir. Merfū'lara (fā'il, mübtedā, haber, nāib-i fā'il) kıyasla mansūb yapıdaki unsurların sayısı daha fazladır. Sayısal üstünlüğe sahip mansūblar kolay telaffuzlu fetħa ünlüsü ile az sayıya sahip merfū'lar ise daha zor telaffuzlu damme ünlüsü ile gösterilmiştir.⁵⁷

ن harfinin müsennā lafızlarda kesra, cem-'i mükessser lafızlarda ise fetħa olmasında da benzer durumdan söz edilebilir. Çokluğun içinde barındırdığı ağırlık kolay telaffuzlu fetħa ile karşılanırken teşniyenin hafifliği, telaffuzu zor olan kesrayı almasına imkân sağlamıştır. Fillerde dammenin i'rāb gereği (maħallen) damme (ref') olması, telaffuz olarak fiilin isimden dile daha ağır gelmesi ile ilişkilidir. Aynı sebeple fiillerde cer olayı ile karşılaşılmaz. Damme, mahreç itibariyle telaffuz edilen ilk ünlü konumundadır. Dilde sözün başında yer alan unsur eylemi gerçekleştiren fā'ildir. Bu yüzden cümlede etkileyen konumundaki unsurlar öncelikli olarak dudaktan telaffuz edilen damme ile bağdaştırılmıştır.⁵⁸

İbrāhim Muştafa'ya (ö. 1962) göre damme, isnād alametidir. Zira merfū' bir kelimenin varlığında yapılacak eylemler ona isnād edilip, onun hakkında konuşma yapılacaktır. Kesra ise idāfet⁵⁹ alametidir. Kesra ünlüsü alan lafız kendinden evvelki kelimeye bağlanır ve ona izafe edilir. Fetħa ünlüsü ise i'rāb alameti olmayıp, hiçbir şey

⁵⁶ Muştafa, *İhyāü'n-Nahvi*, 39-40.

⁵⁷ Suyūti, *el-Eşbāh*, 1/351.

⁵⁸ Suyūti, *el-Eşbāh*, 1/347-353.

⁵⁹ Temel anlamıyla idāfet, "iki isim arasındaki, birincinin ikincinin mecrūr olmasını gerektirdiği takyîdî bir isnattır." Bu dil olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Fidan, "Ögeleri Arasındaki Semantik İlişki Bakımından Arapçada İsim Tamlamaları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 213-236.

deleat etmez. Araplar nezdinde itibar görmesinin temel sebebi ise hareketler arasında en hafif karaktere sahip olmasıdır.⁶⁰

Zeccāc (ö. 311/923), hareketler içerisinde dammenin en değerli ünlü olduğunu beyan etmektedir. Ona göre Fātiha suresinin damme ünlüsüyle (الحمْدُ) başlaması tesadüf olamaz. Zira Allah'ı överken kullanılacak en belîğ ve güzel ünlü dammedir.⁶¹ Zeccāc'ın dolaylı yoldan belirttiği husus bir cümlede en değerli ve önemli yapının başta ve damme ünlüsü olarak gelmesidir. 'Āmil teorisi içerisinde merfū' olan en temel öğeler cümlenin yüklem ve öznesidir. Hasan 'Abbās damme ünlüsünün fā'il ve mübtedā için faallik/aktiflik, muḍari' için devamlılık ifade ettiğini belirtmiştir.⁶²

Kesra ünlüsü genel manada sükûnet halini temsil eder. Yā-i muḥaffef olarak da isimlendirilen bu ünlü, mecrûrluk alametiyle fā'ilin eylemi bu vasıtayı baskılayarak gerçekleştirdiği izlenimine sahiptir. Örneğin, سَارَ عَلَى الطَّرِيقِ cümlesinde gizli özne yürüme eylemini yolu katederek, onun üzerine basarak gerçekleştirmekte ve bu sayede onu baskılamaktadır. Bu ünlü muḍāfun ileyh rolündeyken sahiplik (كتاب المعلم), nispet (دمع العين) veya ihtiva etmek (سمك البحر) gibi birbiriyle ilintili anlamlara deleat edebilmektedir.⁶³

Harf-i cer ve idāfet gibi birtakım yollarla elde edilen kesra ünlüsü, bulunmuş olduğu bağlam dahilinde ezilmişlik ve hor görülmeye rıza göstermekle de bağdaştırılmıştır. Bu bağlam dahilinde kesra bir zorunluluk halini yansıtır. Fetḥanın yokluğunda onu kesra ünlüsü temsil edebilir. كَأَفَا المُدِيرِ الطَّيَّابِ (müdür kız öğrencileri ödüllendirdi) örneğinde görüleceği üzere, الطَّالِبَاتِ lafzının naşb alameti kesra ünlüsüdür. Zira kelimenin ma'rife olması sebebiyle elifu'n-naşb, kelime sonunda elif olduğu zannedilmemesi için ise fetḥa uygun görülmemiştir.⁶⁴

Literatürde savunulan görüşlerin birbiri ile paralellik arz ettiğini söylemek gerekir. Bu noktada sentaks açısından meselenin daha ölçülebilir bir zemine oturması için daha somut örneklerden istifade edilmesinde yarar vardır. 'Avāmil türü eserlerde merfū'lar toplam dokuz kısma ayrılır. Bunlardan eylemi gerçekleştiren unsurlar; fā'il, nāib-i fā'il, mübtedā, kānenin ismi, leyseye benzeyen mā ve lā'nın ismi; eylemi ifade edenler ise ḥaber, inne'nin ḥaberi, lā-ı nefy li'l-cins'in ḥaberi ve sonu naşb ve cer olmayan muḍārī' fiillerdir.

⁶⁰ Muştafa, *İḥyāü'n-Nahvi*, 42.

⁶¹ Ebū İshāḳ Zeccāc, *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābühü*, thk. 'Abdulcelil 'Abduh Şebli (Beirut: 'Ālemü'l-Kütübi, 1988), 1/45.

⁶² 'Abbās, "Ḥavle Me'āni Ḥurūf", 91.

⁶³ 'Abbās, "Ḥavle Me'āni Ḥurūf", 91.

⁶⁴ el-Ḥaddād, "Devrü'l-Ḥarekât", 449; Miftāh, *fi Simyāi's-Şi'r*, 68-69, 71.

Meseleye ma‘mül merkezli bakıldığında damme ünlüsünü temsil eden ref‘; eylem ve eylemin faili konumundaki kimselerin temsilcisi konumundadır. Zahiren bu formüle uymayan meselelere kısaca değinilebilir. Kāne ismini ref‘, haberini ise naşb etmektedir. Buna karşılık inne ve benzerlerinde ise isim naşb, haber ref‘dir. Kāne ve inne kavramlarından fiil olmaya en yakını kāne lafzıdır. Tercihin kaçınılmaz olduğu bu denklemde inne edatının eylemselliği barındırmaması sebebiyle haberinin, en güçlü ünlü olan damme ile desteklenmesi gerekmiştir. Kāne lafzı ise eylem ifade etmeye daha uygun olduğundan ismi ref‘ olmuştur. Aynı durum leyseye benzeyen mā ve lā’nın ismi ile lā-ı nefy li’l-cins’in haberi için de geçerlidir.

Manşüb lafızlar; mef‘ül türleri (bih, fih, muṭlaḳ, leh, me‘ah), ḫāl, temyīz, müştēsā, kānenin haberi, innenin ismi, lā-ı nefy li’l-cins’in ismi, leyseye benzeyen mā ve lā’nın ismi, naşb eden edatların geldiği muḍāri‘ fiiller olarak, toplamda on üç farklı konudan oluşmaktadır. Fethā ünlüsünün en çok kullanıldığı öge, mef‘üllerdir. Mef‘üllerin temel karakteristiğinde gerçekleşen eylemden etkilenen kişi, zaman ve mekân bulunur. Temyīz, cümle içerisindeki kapalılığı açmayı sağlar. ḫāl konusu da işlenen olayın nasıl gerçekleştiğini bildirmektedir. Nitekim mef‘ül dediğimiz ögeler de cümleyi anlam açısından açmaktadır. Bu bakımdan mef‘üllerin ḫāl ve temyizle aynı amacı gerçekleştirdiği söylenebilir. Naşb eden edatların geldiği muḍāri‘ fiiller cümle içerisinde yapısal açıdan ikinci fiil konumunda yer alır. Fi‘il veya haber konumundaki lafız dışında kalan muḍāri‘ fiiller naşb olmaktadır.

Öncesinde harf-i cer ve muḍāf bulunan lafızların i‘rābı mecrūr olur. Bu iki yapı esasında dilde anlamsal bütünlüğü sağlamak adına kullanılan ögelerdir. Örneğin “شَعْرُ الطَّالِبَةِ طَوِيلٌ” (öğrencinin saçı uzundur) cümlesindeki “شَعْرُ الطَّالِبَةِ” terkinde temel/öncelikli kavram “شَعْرٌ”dır. Zira uzunluğun atfedildiği unsur, öğrenci değil; saçın kendisidir. Harfi cerlerin temel işlevi fiil ya da fiil yerine geçen kavramların semantik kuvvetini cümledeki fā‘il dışı unsurlara ulaştırılmasını (mef‘üller) sağlamaktır. Fonksiyonel bakımdan eylemin barındırdığı kuvvet işten etkilenen unsura harfi cer vasıtasıyla ulaştırılır. Bunun tabii bir sonucu olarak da ilgili lafzın i‘rābı baskılanarak adeta mecrūr olmaya mecbur edilmiştir.

Emir sīgasındaki sükūn ünlüsü, konuşmacının telaffuzda şiddete başvurmasına doğru orantıyla talep, mutlaklık, kuvvet gibi anlamlara sahiptir.⁶⁵ Tüm dillerde emir kipi

⁶⁵ Muştafa, *İḫyāü’-n-Naḫvi*, 68; Maḫmūd, “Ra’yun fi Tesmiyeti’l-Ḥarekāti”, 168.

ikinci tekil şahısla başlar.⁶⁶ Emir kipini muḍārī‘ şîğadan ayıran en temel farklılık son ünlünün sākin ve vurgulu okunmasıdır. ‘İllet harfi barındıran kelimelerde de son heceye yapılan vurgu daha baskındır. قال (dedi) lafzının emri قُلْ şeklinde, dilde en az çaba yasası gereği orta harfi düşerek ve son hece vurgulanarak elde edilir.

Ünlülerin kavramsallığı ile semantik yapıları arasındaki ilişkiyi destekleyen diğer başka hususlar da mevcuttur. Bunlar isim ve fiiller şeklinde şu şekilde sunulabilir:⁶⁷

İsimler			
	Ref‘	Naşb	Cer
Tekil isimlerde	Ḍamme (الطالب)	Fetha (الطالب)	Kesra (الطالب)
İkilerde	Elif harfi (الطالبان)	Ya harfi (الطالبين)	Ya harfi (الطالبين)
Çoğul isimler	Vav harfi (الطالبون)	Ya harfi (الطالبين)	Ya harfi (الطالبين)

Ḍammenin vav, fethanın elif, kesranın ise ya harfi ile ilişkisine dair gerekli açıklamalar çalışmanın ilgili bölümünde sunulmuştur. Bu anlayışa göre her isim, i‘rābına göre ilişkili olduğu harf üzere çekimlenmelidir. Her birinin yalnızca bir tane alternatifinin olacağı denklemde şu tablo ortaya çıkmaktadır:

İ‘rāb durumuna göre normal şartlarda olması gereken hareke ve harf tasnifi			
	Ref‘	Naşb	Cer
Tekil	Ḍamme (الطالب)	Fetha (الطالب)	Kesra (الطالب)
İkil/Çoğul?	Vav harfi (طالبون)	Elif harfi (طالبان)	Ya harfi (طالبين)

Adet açısından üçlü taksim içerisinde bu yapıyı oluşturmak mümkün değildir. Mevcut haliyle isimlerin sayı açısından değişimine göre Ḍamme ünlüsü elif ve vav harfine; fetha ve kesra ünlüleri ise fetha ile ya harfi arasında imāle tarzında bir okuyuşa dönüşmektedir. Müşennā kelimenin ref‘ olması halinde seçilebilecek en uygun ses eliftir. Esasında elif harfi fetha ünlüsünün bir formudur ancak merfu‘ ismin cem‘ halinde vav kullanılmasından dolayı ona en yakın ve tek alternatif olan elif harfi tercih edilmiştir. İsimlerde ref‘ olma durumu daha öncelikli olduğundan müşennā ve cem‘ isimlerin naşb ve cer hallerinde ya harfinin kullanılması kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

‘Amil teorisi bağlamında fiillerin çatısını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Fiiller		
Māḍi	Fetha üzere mebnī	كُتِبَ

⁶⁶ Ahmet Turan Doğan, “Dil Felsefesi-I: Türkçede Emir Kipine Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 20/2 (Kış 2020) 405.

⁶⁷ Makale formatının sınırlı olmasından dolayı konular genellikle eril (müzekker) formlar üzerinden anlatılmıştır.

Muḍāri'	Mu'reb ve merfū'	يَكْتُبُ
Emir	Sükün üzerine mebnī	اَكْتُبْ

Māḍi fiiller fetḥa ünlüsü üzerine mebnīdir. İlgili fiildeki eylemin durağanlığını ifade etmesi, māḍi fiilin semantik olarak en karakteristik özelliğini yansıtır. Küçük iştiḳāk içerisinde yer alan şülāsī ve mezīd fiil şīğalarının tümünde son ünlü fetḥa alır. Bu bağlamda fiillerin fetḥa üzere gelmesi ile eylemin durağanlığı arasında bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Muḍāri' fiiller son ünlü olarak ḍamme alır. Ḥasan 'Abbās'ın ifade ettiği üzere, fiilin ref' olması ile eylemin devamlılığı arasında alaka vardır. Muḍāri' bir fiil çekiminde ilgili eylemin geçmişe dair olmadığı ve devam ettiği anlatılır. Cezm alan fiil çekimine de emir kipi örnek gösterilebilir. Etimolojik bakımdan bir şeyi kesmeyi ifade eden bu ses olayı, genel anlamda insanlığın konuştuğu dillere hamledilebilir. Emir vermek kararlı olmayı gerektirir. Ani bir kesintiyle sessizliği sağlayan cezme, yapısına uygun bir semantik denklem içerisinde yer alır.

Sonuç itibariyle Arapçada i'rāb alametleri ile kolaylık prensibi arasında yadsınamayacak bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür.

2.2. Morfoloji-Fonetik Merkezinde Ünlüler ve Semantik Durumları

Klasik dönem dilcileri ünlülerin ortaya çıkışı ve telaffuz kolaylıkları arasında illiyet bağı kurmuştur. Ḥalīl b. Aḥmed, harekeleri telaffuzlarının ağırlığı ve hafifliği bakımından kıyaslayanların başında gelir. Ona göre ḍamme ve kesra iki dudağın ortak etkinliğiyle, fetḥa ise ağız ortasından (boşluk) telaffuz edilmektedir. ḍamme ve kesrada iki uzuv, fetḥada ise tek bir uzuv kullanıldığından, ünlülerden ilk ikisi ağır, fetḥa ise hafif karakterlidir.⁶⁸ Zeccāc'a göre kelimelerde harflerin aslı fetḥa üzerine kuruludur ve bu sebeple fetḥa, dilin aslı ve temelini temsil eder.⁶⁹ ḍamme ve kesra ünlüleri telaffuzlarındaki zorluk ve 'illet hali sebebiyle birbirine benzetilmiştir.⁷⁰ Sülāsī kelimelerde muḍāra'at fetḥa, rubā'ilerde ise ḍamme ile yapılmaktadır. Nitekim sayısal bakımdan sülāsīler rubā'ilere büyük bir üstünlük sağlamıştır ve bu nedenle dilde çok kullanılan unsurlara fetḥa, az kullanılanlara ise ḍamme ünlüsü uygun görülmüştür.⁷¹

⁶⁸ Suyūṭī, *el-Eşbāh*, 1/350.

⁶⁹ Zeccāc, *Me'āni'l-Kur'ān*, 1/41.

⁷⁰ İbn Dürüsteveyh, *Taḥḥīḥu'l-Faḥḥ ve Şerḥuḥū*, thk. Muḥammed Bedevī el-Mahtūn (Kahire: el-Meclisü'l-'Alā li'Ş-Şu'ūni'l-İslāmiyye, 1998), 33.

⁷¹ el-Enbārī. *Esrāru'l-'Arabiyye*, 278.

Sesbirim olgusu ünsüzlerde olduğu gibi ünlüler için de geçerli bir konudur. Ancak bazı dilciler ünlülerin sesbirim olma özelliğini de aşarak, onlara bir takım semantik güç dereceleri atfetmişlerdir. Ebu'l-Bekā' el-Kefevī'ye (ö. 1095/1684) göre ذل kelimesinde anlamsal açıdan kesra ünlüsü (ذِل) zorluğun zıddı; damme ünlüsü (ذُل) ise izzetin zıddını karşılar. Zira insanlar hayvanlara göre daha güç meselelere muhatap olup, daha güçlü bir yapıya sahiptirler. Bu yüzden kuvvetiyle ön plana çıkan insan damme ünlüsü almıştır.⁷²

Ebū Süleyman el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi isimler ünlülerin kuvvetine dair bazı görüşler savunmuştur. Onlara göre telaffuz itibarıyla damme güçlü olmayı, fetḥa kolaylığı, kesra ise manada ortalığı ifade eder. Bu anlayış mananın kuvveti ile telaffuzun kuvveti arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını gösterir. Söz gelimi “عَزَّ-يَعَزُّ” kelimesinin ünlüleri, damme (يَعَزُّ) halinde üstün gelmek; fetḥa (يَعَزُّ) halinde katılık/sertlik; kesra (يَعَزُّ) halinde ise imtina etmek manasına gelir. Bu manaları güçlüden zayıfa doğru üstünlük, imtina etmek ve katılık şeklinde sıralamak mümkündür. Zira katı bir şey her ne kadar katı olsa da kendisini kırarak olana karşı koyamaz. Geri duran şey ise ancak kendini korumakla yetinebilir ve kendi dışındaki bir şeye üstünlük gösteremez. Bu yönüyle üstün gelmek, imtinâ etmekten güç bir olaydır.⁷³

Modern dönemde harekeler insan iradesi kaynaklı ve insan iradesi dışında olmak üzere iki türde değerlendirilmiştir. İnsanî iradeye ait tezahürler harekeleri etkileyip yönlendirebilmektedirler. İnsan iradesi karşısında etki merkezi olarak rüzgâr, şimşek, yağmur ve ateş gibi doğa unsurları yer almaktadır. Bazılarına göre bu durum Arapçadaki kelimelerin vağ'ına uygun korunabildiğini göstermektedir.

Fetḥa, irade kaynaklı bir eylem olup, dış dünya üzerine bir tesiri ifade eder. Örneğin ضَرَبَ-قَتَلَ-خَرَجَ-نَطَحَ-قَطَعَ-أَكَلَ-فَتَحَ-دَخَلَ-صَرَعَ fiillerinin tamamı 'ayne'l-fi'l açısından fetḥalı olup, mana bakımından hakiki veya mecazi olsun, fā'ilin iradesinden doğan eylemleri gösterir. Kesra, doğal dış etkenlerin fā'il üzerindeki etkisinin bir sonucudur. -مَرَضَ-حَزَنَ-عَطَشَ-عَلِمَ-فَرِحَ-سَقِمَ-غَرِقَ-عَسِرَ-حَدِبَ-جَزَعَ gibi 'ayne'l-fi'li kesra olan fiiller fā'ilin iradesi olmaksızın gerçekleşmektedir.⁷⁴ İzafet ve iki şeyi birbirine bağlamaya yarayan kesranın yâ-i mütekellimden alındığı düşünülür. Bu konuda كِتَابِي (benim kitabım) ifadesi, idāfet

⁷² Ebu'l-Bekā' el-Kefevī, *el-Külliyāt*, thk. Adnan Derviş-Muḥammed el-Mıṣrī, Beyrut: Müessesetü'r-Risāle, 1998, 462.

⁷³ Ebū Süleyman el-Ḥaṭṭābī, *Me'ālimu's-Sünen* (Haleb: el-Maṭba'atü'l-İlmiyye, 1932), 4/308-310; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevāzır fi'l-İlmi'l-Vucūhi ve'n-Nazāiri*, thk. Muḥammed Abdulkerim Kāzım er-Rāđi (Beyrut: Müessesetü'r-Risāle, 1984), 435; Ya'küb b. Muhammed Firūzābādī. *Kitābu'l-Gurer*, Neşredenin girişi, nşr. İbrahim b. Muhammed el-Āyid (Cidde: Cāmi'atü'l-Melik Abdülaziz, Yüksek Lisans Tezi, 1978), 113-115.

⁷⁴ Aḥmed el-Aḥḍar Ğazālī, “Felsefetü'l-Ḥarekāti fi'l-Luġati'l-'Arabiyyeti”, *el-Lisānü'l-'Arabī* 10/1 (1973), 70.

barındıran bir kullanıma örnektir. Bu şekilde kesra, mecrûruyla cer edatları arasındaki bağa istinaden cer harekesi olarak kabul edilmiştir.⁷⁵ Dämme ise bir şeyin fâ' ile çokça; istikrarlı ve kayıtsız şekilde ulaşması anlamında kullanılır. Sonuç itibariyle irade merkezli ünlü anlayışına göre fetħa ünlüsü hareket, faallik ve iradeyi; kesra ünlüsü hezimet, uysallık ve çökmeyi; dämme ünlüsü ise birikim, büyüme, sakinlik ve durağanlığı sembolize eder.⁷⁶

Morfolojik düzlemde ses-mana ilişkisinin bütünüyle rastlantısallığını savunanlar da olmuştur. Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) kelimelerin harflerin manzûm yapıda olmaları hakkında bir kıyaslama yapar. Buna göre harflerin bağdaşıklığı, dilin eyleme dönüştü an olan konuşma esnasında, rastlantısal biçimde gerçekleşir. Harflerin bağdaşıklığı ile mana arasında herhangi bir sebep-sonuç ilişkisinden söz edilemez.⁷⁷

Günümüzde İbrâhîm Enîs, Ferdinand de Saussure gibi düşünerek lafız ile mana arasında rastlantısallığa dikkat çekmiştir. Ona göre ses-mana ilişkisi belirli ölçüde vardır ancak bu durum mantıkî olarak genellenemez. وَحْيُ الْأَصْوَاتِ kavramını kullanan Enîs, sözcüklerin sahip oldukları sesler vasıtasıyla manalarının tahmin edilebildiğini vurgular.⁷⁸ Bu durumda onun sıfat-mahreç ile anlam arasındaki ilişkiyi kabul ettiğini söylemek mümkündür.

Morfoloji-Fonetik merkezinde ses-mana ilişkisinin varlığını savunanların ortaya koydukları yaklaşımları başlıklar halinde sunmakta yarar vardır.

2.2.1. Kuvvet Teorisi

Genel yaklaşıma göre ünlülerin kuvvet ölçüğünü en güçlüden zayıfa doğru, dämme, fetħa ve kesra şeklinde sıralamak mümkündür.⁷⁹ Buna dair bazı örnekler şu şekilde sıralanabilir:

حمل kelimesi: Kök anlamı "bir şey/leri taşımak" manasındaki bu lafız, orta harfi fetħa olduğunda (حَمَلٌ) hafif yükleri, kesra olduğunda (حَمَلٌ) ise ağır yükleri taşımayı ifade eder.

⁷⁵ Muhammed Hâşim Neccâr, "Esvâtü'l-Harekâti'l-'Arabiyye: Dirâsetün Delâliyyetün Cemâliyyetün", *el-Mecelletü'l-'Ürdüniyye fi'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ* 6 (2010), 144-145.

⁷⁶ Gazâlî, "Felsefetü'l-Harekâti", 70.

⁷⁷ Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-'Î'câz fi 'İlmi'l-Me'ânî*, thk. Muhammed Şâkir ebü Fehr (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1992), 49.

⁷⁸ Bk. İbrâhîm Enîs, *Min Esvâri'l-Luğa*, Mektebetü'l-Anglo el-Mışriyye. Kahire: y.y., 1966, 124-136.

⁷⁹ Üsâme İbrâhîm el-Haddâd'a göre i'râb harekesi olan ünlülerin güç sıralaması kesra, dämme ve fetħa şeklindedir. bk. el-Haddâd, "Devrü'l-Harekât", 439-450. Öte yandan dilbilimsel ölçütler itibara alındığında kesranın dâmmeden daha kuvvetli oluşunu söylemek doğru olmaz. Müellifin söz konusu taksimatta anlamdan ziyade, dilin yazılı formunu göz önüne aldığını belirtmekte yarar vardır.

Kişinin yükünü zorlukla başı veya sırtında taşıması (kesra) karşısında hayvan ve/veya ağaç gibi canlıların zorlanmadığı (fetha) birbirine kıyaslanmıştır.

ذبح kelimesi: Kök anlamı “kesmek” ile ilişkili olan bu lafız, fetha (ذَبَح) halinde *kesmek*, kesra (ذَبَح) halinde ise *kesim yerini* ifade eder. Kesme eyleminin gerçekleştiği cisim kesimin gerçekleştiği mahalden daha kuvvetlidir ve hareketler buna uygun gelmiştir.

نهب kelimesi: Kök anlamı “gasp etmek” olan bu lafız, fetha (نَهَب) halinde *gasp etme fiiline*, kesra (نَهَب) halinde ise *gasp edilen şeye* karşılık gelir. Eylemsel açıdan bir şeyin gasp edilmesi, özünde gasp edilen şeyden daha fazla kuvveti barındırır.

ملء kelimesi: Kök anlamı “doldurmak” olan bu lafız, kesra (مَلَأ) halinde *doldurulan su miktarı/doldurulan şey*, fetha (مَلَأ) halinde ise *doldurma eyleminin* maşdarına delalet eder.

الحب kelimesi: Kök anlamı “sevgi” ile ilintili olan bu lafız kesra (الْحَبِّ) halinde *sevilen/sevgili*, damme (الْحَبِّ) halinde ise *sevmek* fiilinin maşdarı manasında kullanılır. Zira sevilen kimse sevginin hafifliğini ve bu durumun kendisinde bıraktığı hoşnutluğu hisseder. Sevgiyi taşımak ve onu devam ettirmek ise gayet zor bir şeydir.

غرم kelimesi: “Aşırı sevgi” manasındaki غرام sözcüğü, kökünde alacak verecek ilişkisi barındırır. Sevgi eylemi alacaklı-verecekli kişilerden oluşur. Aşırı derecede sevgi, en dayanıklı maddelerin dahi yüklenip erimesine sebep verecek bir kavram olarak görülmüştür. Bu sebeple mütekkaddimün ve müte’ahhirün dönem şairleri sevmek fiilinin maşdarına güçlü hareketin, sevilene/sevgiliye ise en hafif hareketin uygun düştüğünü söylemişlerdir.

قبض kelimesi: Kök anlamı “kabzetmek” olan bu lafız, orta ünlüsü sâkin olduğunda (قَبْض) gerçekleştirilen fiile, müteharrik olması halinde ise *ism-i mef’ûle* (kabzedilen şey) işaret eder. Bu haliyle, harekeli olan *ism-i mef’ûl* harekesiz maşdardan daha kuvvetlidir.

سبق kelimesi: “Bir şeyi almak” manasındaki bu lafız, sükûn (سَبَق) halinde *fiil maşdarına*, fetha (سَبَق) ile müteharrik olması halinde ise *akitte alınan mala* karşılık gelir.⁸⁰

Uzun manasındaki العَشْتَقُ lafzı üç fethadan oluşurken, kısa manasındaki البُحْتُرُ kelimesi ise sükûn ve dammelerden oluşur. العَشْتَقُ lafzının telaffuzunda (البُحْتُرُ) sözcüğünün aksine) azalar akıcı şekilde hareket eder ve birbirleri arasında karışıklıktan söz edilemez.⁸¹

⁸⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mektebetü'd-Dirâsâti ve'l-Buḥûşî'l-'Arabiyye (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, h. 1410), 209-211.

⁸¹ el-Cevzî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 211.

2.2.2. Harflerin Mahreçleriyle İlgili Ölçütler

Dillerin karakteristik yapısına paralel olarak ünlüler, boğumlanma durumlarına göre (yükseklik, artsılık ve yuvarlaksılık) semantik farklılık göstermektedir.

Yükseklik (darlık/genişlik) açısından ünlülerin telaffuzunda alt-üst çene ve dilin takındığı tavır değişmektedir. Dar ünlülerde alt-üst çene yaklaşırken dil yükselmekte, geniş ünlülerde ise alt-üst çene uzaklaşırken dil alçalmaktadır. Bu bakımdan ünlülerin sınıflandırılmasında genişlik ve darlık çenenin takındığı durumu temsil eder. Yuvarlaksılık bakımından damme (u-ü) ünlüsü yuvarlak, fetha (a-e) ünlüsü geniş, kesra (ı-i) ünlüsü ise düz karaktere sahiptir. Bu kıstasta temel husus, telaffuzda dudakların takındığı tavırla alakalıdır.

Arapçadaki ünlüler yükseklik ve yuvarlaksılık açısından şu şekilde sıralanabilir:

Arapçadaki ünlülerin yüksekliği				
	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	A	I	-	U
İnce	E	İ	-	Ü

Ahmet Bican Ercilasun'un da ifade ettiği üzere, fonosemantik gereği dudak harfleri, karakteristiğiyle anlamsal bir bütünlüğü temsil eder.⁸² Genel manada insanlar sevinme, üzülme, şaşırma gibi duygusal reaksiyonlarda sesleri yuvarlaksıl veya genişsil biçimde telaffuz etmeye meyillidirler. Bu bakımdan damme ve fethanın daha göze çarpan bir yapıyı arz ettiğini söylemek gerekir.

Timur Kocaoğlu ise — evrensel açıdan — seslerin dudak ve dil-diş mahrecinden telaffuz edilmesinin sevgi ve bağlanma gibi olumlu anlamları; diş ve dil-diş mahrecinden telaffuz edilmesinin ise nefret ve engellemek gibi menfi anlamları barındırdığını düşünür. Ses çıkışının dudak ve diş merkezli olmasına göre anlam farklılaşmaktadır.⁸³

Ünlü şair Yahya Kemal Beyatlı da (ö. 1958) bu konu ile alakalı şu sözleri ifade etmiştir:

“Türk halkı büyük nesnelere ifade ederken /o/ gibi kalın ve geniş sesleri kullanır. Mesela köyden gelmiş birisi şehirdeki kocaman otobüsü gördüğü zaman şaşırır ve

⁸² Ahmet Bican Ercilasun, “Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi”, *Dil Araştırmaları* 15/29 (2021), 5-7.

⁸³ Timur Kocaoğlu, “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri – II*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988, 2004.

otobüs yerine *otobos* der. Bu anlayışa göre bizim üniversitelerimizde de pek çok prifisir var.”⁸⁴

Genel olarak yuvarlak ünlülerin düz ünlülere, geniş ünlülerin ise dar ünlülere semantik üstünlük sağladığı görülmektedir. Bu duruma şülâsî mezîd bâbalardan olan istif‘âl kalıbı örnek gösterilebilir. Mâdi‘ (اسْتَفْعَل) ve maşdar (اسْتَفْعَال) yapıları itibara alındığında tüm bablar arasında düz-dar olması bakımından ilk sırada istif‘âl kalıbı yer almaktadır. Sîbeveyhi’nin aktardığına göre bu şîğanın sahip olduğu birincil anlam talep ve rica ile alakalıdır.⁸⁵ Rica ve talep, tüm bâblar arasında en kuvvetsiz ünlü kurgusuna sahiptir. Buradan hareketle harekelerin kuvvet ölçeğini şu şekilde sıralanabilir:

Harekelerin kuvvet değeri			
Yuvarlak-Geniş	-	Düz-Geniş	A-E
Yuvarlak-Dar	U-Ü	Düz-Dar	I-İ

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, kuvvet bakımından en az tesire sahip hareke kesradır. Arapçada yuvarlak-geniş yapıda hareke bulunmadığından en kuvvetli harekeler damme ve fetħa olarak kabul edilebilir.

Ünlülerin telaffuzuyla ilgili değinilecek bir diğer husus artsıllık konusudur. Arap dilinde hareke mahreçlerini art ve ön olarak iki kısma ayırmak mümkündür.

Harekelerin artsıllığı					
Ön			Art		
A	I	U	E	İ	Ü

Türkçenin aksine Arapça, önsüllük-artsıllık uyumuna sahip bir dil değildir. Lafızların sahip olduğu tüm ünlüler artsıl ve önsül olabilir. Ancak i‘râb ünlülerinden ref‘ ve naşb alameti önsül veya önsüle imâle yaparak telaffuz edilir. /B/ ünsüzü esasında kalın bir ses olarak kabul edilmediğinden, sahip olduğu ünlülerin artsıl olması olağan karşılanır. Örneğin الكَاتِبُ lafzı önsül, الكَاتِبِ lafzı önsüle meyilli, الكَاتِبِ lafzı ise artsıdır. Buradan hareketle Arap dilindeki i‘râb ünlülerini sırasıyla ref, nasb ve cer olarak önsülden artsıla doğru sıralamak mümkündür. Önsül karaktere sahip sesler daha net ve vurguluyken; artsıl sesler daha sönük bir çağrışım barındırırlar.

Sîbeveyhi’nin aktardığı şîğa anlayışına göre (küçük iştiqâk) ünlüler uzunluk bakımından anlama tesir etmektedir. Buna göre lafızlar fa‘lun (فَعْلٌ) etimonundan (kökeninden) türemiştir. Müştâklar, semantik açıdan asıldan beslenseler de sîğa değişimi ile birtakım nüanslara ayrılırlar. Esasında şîğa olarak her bir müştâk yapı kalıp olmaları

⁸⁴ Ercilasun, “Dilin Doğuşu ve Evrimi”, 8.

⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/70-71; İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 2/155-156.

öncesinde ünlü ve ünsüz değişimine maruz kalırlar. ضَرَبْتُهُ cümlesinde kavga eylemi tek taraflı olarak gerçekleşirken, uzun ünlü (ضَارَبْتُهُ) eylemde müşareketi sağlar.⁸⁶ Bu örnekteki işlem, /f/ ünsüzünün sahip olduğu fetha ünlüsünü uzatmaktan ibarettir. Ünlü uzatıldığında eylemi gerçekleştiren kişilerin sayısı artmakta, ünlüdeki uzunluk ikinci bir fā'ili temsil etmektedir. Küçük iştiqāk teorisinde bu tüm durumlar sıkça yaşanmaktadır.

Ünlülerin imgesel açıdan uyumlu olduğuna işaret eden isimler de olmuştur. Otto Jespersen (ö. 1943) ve Edward Sapir (ö. 1939) tarafından yapılan araştırmada, örneklem olarak seçilen denek gruba birisi büyük diğeri küçük olmak üzere, iki masadan söz edilmiş; kendilerine seçenek olarak *mal* ve *mil* lafızları sunulmuştur. Kendilerinden ses-olgu eşleştirmesi istendiğinde grup üyeleri, *büyük masa* için /a/ sesbirimini *küçük masa* için /i/ sesbirimini tercih etmişlerdir. Bu deneyde telaffuzu daha geniş ölçekli olan /a/ ünlüsü genişliği; telaffuzu daha dar olan /i/ ünlüsü ise darlığı ve küçüklüğü sembolize etmektedir.⁸⁷

Dilcilerden kimisi de parçalarüstü sesbirim bağlamında mütalaa edilebilecek bazı açıklamalarda bulunmuştur. Zekī el-'Arsūzī, hareketlerin dilin vađ'ında kendisine yüklenen temel semantik misyonu muhafaza ettiği kanaatindedir. Buna göre mahreç itibariyle dilin merkezinden (düz-geniş) çıkan fetha, anlamsal olarak sakinliği/dinginliği veya bir mekâna girerek karışmayı çağrıştırır. Sesin (ses tellerinin) ön bölgesinden telaffuz edilen kesra, dudakların daraltılıp, çevrilmesiyle nispet veya bir halin zata dönmesini temsil eder. Telaffuzunda patlarlı bir yapıya sahip olan đamme, anlam bakımından devamlılık ve eylemsel ardışıklığı karşılar.⁸⁸

Zekī el-'Arsūzī de seslerin telaffuzlarıyla birtakım anlamlar taşıdıklarını düşünenlerdendir. O, hareketlerin i'rāb mekanizmasında da aynı rolü üstlendiğini vurgular. Buna göre kesintisiz bir etkileşime sahip olan muğari' ve fā'il sığası đamme ünlüsü ile temsil edilebilir. Mef'ül sığası, fā'ilin gerçekleştirdiği eylemin yüklenicisi konumunda olduğundan, fetha ile i'rāb olunur. Emir ve nehiy kipleri de yapıları gereği meczūmdur. Zira mana ve ibarenin birbirine sıkıca bağlanabilmesi için şiddetli bir vurgu/pekiştirmeye ihtiyaç duyulur.⁸⁹

---

⁸⁶ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, 4/68.

⁸⁷ Jan-Olof Svantesson, "Sound Symbolism: the role of Word sound in Meaning", *Wires Cognitive Scinece* 8/5 (2017), 2-3.

⁸⁸ Zekī el-'Arsūzī, *el-'Abkariyyetü'l-'Arabiyye fī Lisānihā* (Dimaşq: Maţba'atü'l-Ĥayāt, 1962), 46.

⁸⁹ 'Arsūzī, *el-'Abkariyyetü'l-'Arabiyye*, 47.

Hasan ‘Abbās fetha ünlüsünü özellikle telaffuzdaki vurgu ve tonlaması bakımından incelemektedir. Ona göre māđi fiillerin sonunda ve mef‘ülün bih‘te (kelime sonlarında fethanın en düşük vurgu/tonla telaffuzu) i‘rāb alameti olan fetha, istikrar-kalıcılık/itaatkarlık anlamlarını taşır. Nitekim ölme eyleminde (مات) kişi kalıcı olarak dünya hayatından ayrılmaktadır.⁹⁰

2.2.3. Küçük İştikāk

Fiil şığalarındaki ünlülerin bir takım semantik nüanslara sebep olduğu düşünülmektedir. Zekī el-‘Arsūzī’ye göre muđāri‘ şığa devamlı ve sürekli şekilde etkin olma anlamı taşımaktadır. Etkin durumdaki fā‘il ve fiilin i‘rāb alameti dammedir. Mef‘ül ise fā‘ilin fiilini yüklenip taşıdığından, üstlendiği rolü fethayla temsil eder. Māđi şığa, eylemin taşıdığı zihinsel amaçlardan soyutlanarak pasivize olma halini yansıtır. Algılanan doğası gereği olayların emir ve nehiy hallerinin cezm içermesi olağandır. Zira cezm, ifade edilmek istenen mâna ile lafız arasındaki kararlılığı en kuvvetli ve şiddetli şekilde gösterme kabiliyetine haizdir. Mecrūr ise yapılan nispetin tahfif edilmesi maksadıyla kesra almıştır. Sülāsī şığadaki lafızlar anlam bakımından ikinci harfin harekesinin sonucunu barındırırlar. Sıfat ve maşdarlarda da durum genellikle aynıdır. ‘İlet harfleri gerek şekilleri gerekse oluşumları bakımından hareketlerin mufaḥḥam karşılıkları olarak hareketlerle aynı muameleyi görürler. و harfi mufaḥḥam damme, ي harfi mufaḥḥam kesra ve ل harfi ise mufaḥḥam fetha harfine karşılık gelmektedir.

Meçhul sīgada fi‘ilin harekesi, fā‘ilin eylemini taşıdığını beyan etmek amacıyla ilk harfe nakledilmiştir. Māđide kesra alan ikinci harf muđāri‘de fā‘ilin eylemi sonlandırmadığına delalet etmek üzere fetha almıştır. İsm-i taşğir şığada ise ilk ünlü aktifliği temsilen damme ile başlar. Ardından ikinci harf fetha alırken izafe bir yā harfi gelerek, kısaltmanın hayali zihinde canlandırılır. Orta harf fiilin fā‘il ve mef‘ül ile arasındaki ilişkisini göstermektedir. Bu sebeptendir ki Arap dilinde şığalar tespit edilerek sistematik biçimde sınıflandırılmıştır.

Fiildeki eylemsellik/faallik bir mekâna yöneldiğinde (fiilin özünde) anlamsal açıdan ortaya çıkan duraksama sonucu māđi şığada ikinci harf fetha üzere hareketlenir. Buna göre eylem (fiil) ile olgu (hedef) arasındaki alaka açık bir surette olduğunda müte‘addī (ضَرَبَ، قَتَلَ) gibi, gizli olduğunda ise lâzımîlik (رَجَعَ، ذَهَبَ) gibi söz konusudur. Muđāri fiiller

---

⁹⁰ ‘Abbās, “Ḥavle Me‘ānī Ḥurūf”, 91.

barındırdıkları saklı eğilim ve temayülleri iki durumda ortaya çıkarırlar. Bunlar, fiilin nesne (mef'ül) ile uyumu veyahut fâ'il ya da mubtedâ' ile arasındaki ilişkinin kendini daha açık bir surette göstermesi halidir ve fiilin 'ayne'l-fi'ili damme almaktadır (طَعَنَ-يَطْعُنُ, قَتَلَ-يَقْتُلُ gibi). Muḍâri' şîgada eylemselliğin fâ'ile dönük olması durumunda 'ayne'l-fi'il kesra olur (-ضَرَبَ- ضَرْبٌ gibi). Muḍâri'nin saklı eğilim ve temayülleri mef'üle ve fâ'ile doğrudan yönelmediğinde 'ayne'l-fi'il bir mekân kapsamında mütalaa edilerek fetḥa alır (فَرَعَ- ذَهَبَ-يَذْهَبُ) gibi). Mâḍi sîgada eylemselliğin fâ'ile dönmesi durumunda ikinci harf kesra alır (مَرَضَ- مَرَضٌ gibi). Muḍâri' sîgada da eylemsellik yine fâ'ile yönelince ikinci vokal kesra gelmektedir (حَسِبَ-يَحْسِبُ). Eylemsellik fâ'ilin zatında istikrara kavuştuğunda mâḍi ve muḍâri' fiilin ikinci harfi damme alır (كُرِمَ-يَكْرُمُ).⁹¹

2.2.4. Sünâiyye Teorisi⁹²

Arap morfolojisinde sünâiyye teorisi üzerine araştırmaları olan Ḥasan 'Abbās, sözlükbilimsel kapsamda yürüttüğü çalışmalar sonucunda fiil ünlülerinden en önemlisinin orta ünlü olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre fiillerde sesbirim olmaya en uygun hece kelime ortasında bulunur. 'Abbās'ın bu konuda verdiği örneklerden bazıları şu şekildedir:⁹³

Fiil	Birinci anlam	İkinci anlam
أَكَلَ	أَكَلَ الطَّعَامَ (yemeği çiğneyip yuttu)	أَكَلَ الرَّجُلُ (birbirlerini yediler)
أَشْرَ	أَشْرَ الخَشَبِ (odunu kesti)	أَشْرَ (kibir, gurur, zindelik)
لَسَنَ	لَسَنَ فلانًا (bir kimseyi kınadı)	لَسَنَ (fasih konuştu)

Sözlükbilimine yönelik geliştirilen bu yaklaşımda Ḥasan 'Abbās'ın temel gayesi seslere dair genelgeçer anlamlar yükleyebilmek olmuştur. Zira o, *el-Mu'cemü'l-Vaşiḥ* isimli sözlükteki kelimeleri incelemiş ve anlamlı birtakım tümel çıkarımlara ulaşmıştır. Örneğin; lâzımî damme kişisel eylemselliği; lâzımî kesra kişisel halleri, müte'addî kesra kişiye dönük/yönelik hareketi; fetḥa ise genellikle müte'addîliği temsil etmektedir.

Ḥasan 'Abbās bu yöntem sayesinde lafızlardaki 'ayne'l-fi'il hareketlerinin toplanması esnasında meydana gelen kusurların (yanlış hareke ve hatalar) tespit edilerek

⁹¹ 'Arsüzî, *el-'Abkariyyetü'l-'Arabiyye*, 46-57.

⁹² Sünâiyye teorisine göre Arap dilinin kök yapısı üç değil, iki harf üzerine kuruludur. Bu başlık altında ele alınan örnekler esasında küçük iştikâkın bir devamı niteliğindedir. Ancak Ḥasan 'Abbās'ın sünâiyye anlayışına göre her kelime potansiyelinde iki harfli olmayı barındırır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, *Klasik Arap Dilbiliminde Ses-Mana İlişkisi ve Modern Yaklaşımlar*, 352-374.

⁹³ 'Abbās, "Ḥavle Me'ânî Ḥurûf", 92.

düzeltilebileceği iddiasında bulunur. Zira ona göre Hz. ‘Osmān döneminden Hālil b. Aḥmed’in muşhafa şekil verdiği döneme kadar, sözlü kültürden yazı diline geçişte bazı aksaklıklar yaşanmış, ‘ayne’l-fi’illerin hareketleri yanlış biçimde kayıt altına alınmıştır.⁹⁴

Ḥasan ‘Abbās’ın sünāiyye anlayışı içerisinde dikkat çektiği orta harfe dair benzer diğer görüşlerden söz etmek mümkündür. Buna göre فتح-ضرب-خرج gibi fethalı fiiller fā’ilin iradeli eylemine; مرض-حزن-علم gibi kesralı fiiller fā’ilin iradesi olmaksızın ulaştıklarına; حسن-خشن-كبر gibi dāmmeli fiiller ise fā’ilin bir şeye geçici değil, devamlı ve çokça ulaşmasına delalet eder. Fethanın iradeli eylemleri, kesranın gayriiradi eylemleri, dāmmenin ise devamlı ve sabit kalan oluşları/eylemleri veya durumları anlatması, çene reaksiyonları ile ilişkilidir. Zira çene, fethanın telaffuzunda birbirinden uzaklaşır; kesrada alt dudak alçalır; dāmmede ise iki dudak yuvarlak bir yapıya bürünür.⁹⁵

2.2.5. Kolaylık Prensibi

Arap dilinin en temel prensiplerinden olan kolaylık, ses ile alakalı pek çok meselede de itibara alınmıştır. Bu kapsamda akla gelen ilk durum telaffuzu zor olan ünsüzlerin değişimidir.⁹⁶ İbn Maḍā ‘illet teorisi ve ünlüler arasındaki temel ilişkiyi kolaylık prensibi ile şu şekilde açıklamaktadır:

رَبِّدُ قَامَ örneğinde Zeyd’in niçin ref‘ olduğu sorulduğunda fā’il olması gerekçe gösterilir. Zira tüm failer merfū’dur. Failin ref‘ edilmesinin hikmeti sorulduğunda, Arapların böyle konuştukları öne sürülür...Eğer bir kimse fā’il niçin naşb, mef’ül ise niçin ref‘ edilmemiştir derse, biz bir fiilde bir fā’ilin bulunduğunu, fā’ilin en az bulunan unsur olduğunu söyleriz. Mefüller ise çok fazladır. Bu nedenle sayısı az olan fā’ile en ağır ünlü olan dāmmeye; sayısı en çok olan mef’üllere ise en hafif ünlü olan fetha verilmiştir. Böylece dile ağır gelen söz azaltılırken hafif gelen söz ise olabildiğince artırılmıştır.⁹⁷

İbn Maḍā’nın belirttiği bu durum modern dönem dilcilerle ilham kaynağı olmuştur. Ünlülerin semantik mahiyetine dair ifade edilen düşüncelerden pek çoğu esasında kolaylık anlayışı ile iç içe geçmiştir. Ses-mana arasındaki ilişkiyi göz önüne alırsak; pratikte kolaylığın hangi surette gerçekleştiğini deneyimlemek günümüz dil yapısında gayet mümkündür.

Anlamsal bakımdan birbirine yakın olan benzerlerin daha kolay ve ortak ünlüye sahip oldukları, denginin bulunmadığı öğelerin ise daha zor ünlülerle temsil edildiği

⁹⁴ ‘Abbās, “Ḥavle Me‘ānī Ḥurūf”, 93-94.

⁹⁵ ‘Abdurrahmān Memdūh, *el-Kıymetü’l-Vazîfiyye li’s-Şevāiti Dirāseten Luğaviyye* (b.y.: Dāru’l-Me‘ārifî’l-Cāmi’iyye, 1989), 50-51.

⁹⁶ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, 3:549; Seyyid Şerîf Cürċānî, *et-Ta’rîfāt* (Beyrut: Dāru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 31.

⁹⁷ Ebu’l-Ķāsim ez-Zeccācî, *en-Naḥvu ve’s-Şarfı*, thk. Māzin el-Mübārek (Dimeşk: Dāru’l-Fıkr, 1985), 35; İbn Maḍā, *er-Reddū ‘ala’n-Nuḥāt*, thk. Muḥammed İbrāhim el-Bennā’ (b.y.: Dāru’l-İ’tişām, 1979), 127.

söylenbilir. Anamlı bir cümle içerisinde eylem, eylemi yapan kimse ve eylemden etkilenenler olmak üzere toplamda üç temel ögenin bulunur. Bunlar içerisinde sayısal üstünlüğe sahip olanlar daha kolay ünlü ile, azınlıkta olanlar ise daha zor ünlü ile temsil edilmiş ve böylece dil sentaktik bağlamda anlamlı bir ilişki ağıyla örülmüştür.

2.2.6. Ses Sembolizmi (الرّمزيّة)

Seslerin farklı anlamlara delalet ettiği düşüncesine dayanan sembolizm konusuna dair bazı çalışmalar yürütülmüştür. Ünlülerin birtakım manalara delalet edeceğini savunan Maurice Grammont (ö. 1946) Fransızca üzerine uygulamalı araştırmalar yapmıştır.⁹⁸ Yine Ahmet Bican Ercilasun da Türkçe seslerin semantik durumlarını ele alan isimlerden birisidir.

Seslerin bazı özel anlamlara delalet ettiği düşüncesine dayanan sembolizm konusu, Arap dilinde niceliksel ve niteliksel açıdan önemli bir yere sahiptir. İbrahim Enīs bu konuda diğer dilleri de kapsayan birtakım açıklamalar yapmıştır. Ona göre Hâmi dilinde kesra genellikle yakını, damme ise uzağı ifade eder. Hint-Avrupa dillerinde kesra küçük hacmi, yumuşaklığı, kısa vakti; Arapçada ise müennesliği sembolize eder. Nitekim Arapçada kesranın diğer bir formu olan ي harfi, ism-i taşgîr sîgası elde etmede kullanılır.⁹⁹

‘Abdullâh et-Ṭayyib ise karşıtsal bir yaklaşım sergileyerek kesranın hassaslık ve yumuşaklığın, dammenin ise azamet ve büyüklüğün sembolü olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim klasik dönemde yazılan şiirlerde bu yönde pek çok referansa rastlanır. İçerik itibariyle en yumuşak kasideler için kesra; en heybetli kasideler için ise damme tercih edilmiştir. Şairler tematik bakımdan incelendiğinde Mütenebbî (ö. 354/965) dammeyi, Buhtürî (ö. 284/897) kesrayı, Fereздаğ (ö. 114/732) dammeyi, Cerîr b. Abdulmesîh Mütelemmis (ö. 569 veya 580) ise kesrayı tercih etmiştir, denebilir. Mu‘allağa şairlerinden Züheyr b. Ebû Sülmā’nın (ö. 609?) dammeleri kesralardan, İmruülkays’ın (ö. 544) ise kesraları fethalardan daha çok temayüz eder ve onlara daha hoş gelirdi.¹⁰⁰ Yaşam şartları ve karşılaştığı olaylar hasebiyle Ferezdak ve Mütenebbî oldukça mücadeleci ve hatta isyankâr bir ruha sahip olarak şiirlerinde dammeyi tercih etmiştir. Sevgi ve aşk temasını en özgün biçimde tasvir eden İmruülkays ve daha dindar ve uysal bir mizaca sahip olan Buhtürî, kullanım açısından kesra harekesini öncelemiştir.

⁹⁸ Bk. Maurice Grammont, *Le Vers Français : Ses Moyens D’expression, Son Harmonie* (Paris: Librairie Delagrave, 1937).

⁹⁹ Enīs, *Min Esrâri’l-Luğa*, 133.

¹⁰⁰ ‘Abdullâh et-Ṭayyib, *el-Mürşid İlä Fehmi Eş ‘âri’l-‘Arabi ve Şimâ‘atihâ* (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1955/1970), 1/69-70.

İ'râb ve şîğa denkleminde ünlülerin semantik olarak anlamlı ilişkiler ağıyla örüldüğü söylenebilir. Tümdengelim ve tümevarımsal açıdan yapılan farklı mütalaa ve değerlendirmeler dikkate alındığında ünlülerin kökeninin de rastlantısal olmadığı, ünlülerin kavramlaşma sürecinde ses-mana ilişkisinin gözetildiğini belirtmek mümkündür.

Sonuç

Bu araştırma Arap dilinde ünlülerin sesbirim yapılarını ele almayı amaçlamıştır. Arap dilinde ses-mana ilişkisinin var olduğu hipotezinden hareketle ünlüler cümle ve kelime olarak iki temel bağlamda incelenmiştir. Aslına bakıldığında ünlülerin öteden beri son ses bakımından 'âmil teorisi adıyla itibar gördüğü söylenebilir. Mesele daha geniş zaviyeden irdelendiğinde, ses-mana ilişkisi noktasında ünlülerin küçük iştiqâk, parçalarüstü sesbirim, mahreç, sıfat, kuvvet ve sembolizm gibi parametrelerle dilde akıllı tasarımın bir parçası olduğu düşüncesi akıllara gelmektedir. Arapçadaki temel ünlülerin kavramsal manalarının dildeki pratik karşılıklarıyla uyumlu olduğu, bu durumun adeta hiyerarşik bir denklemi andırdığı anlaşılmaktadır. Buna göre dilde etkileyen, etkilenen ve etki olmak üzere toplam üç temel unsur bulunmaktadır. Dämme; eylem ve eylemi gerçekleştireni, fetħa ve kesra ise eylemden etkilenen anlamsal bağlamları kapsamaktadır. Bu durumda lengüistik bakımdan en kritik konumda yer alan öğelerin dämme, anlamsal açıklığı sağlayan durumların fetħa, tâli mertebede görülen unsurların ise kesra ünlüsü ile temsil edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca konunun pedagojik açıdan önemli bir yönü bulunmaktadır. Geçmişte 'âmilin merkeze alındığı Arap dili öğretimi günümüzde yerini ma'müllere bırakmıştır. Toplam sayıları yüz kabul edilen bu unsular karşısında sayıları yalnızca üç olan 'amel unsurları (i'râb alametleri) mevcuttur. Arap dil yapısını anlama ve anlatma noktasında ünlülerin rolünü ön plana çıkarmak, başta pedagoji olmak üzere Arap dili araştırmalarında önemli ufuklar aralayabilir.

Kaynakça / References

- ‘Abbās, Ḥasan. “Fıṭriyyetü’l-‘Arabiyye”. *el-Ma‘rife* 407 (1997), 29-48.
- ‘Abbās, Ḥasan. *Ḥaṣâişü’l-Ḥurûfi’l-‘Arabiyye ve Me‘ânihē*. b.y.: Menşürātu İttihâdi’l-Küttâbi’l-‘Arab, 1998.
- ‘Abbās, Ḥasan. “Ḥavle Me‘ânî Ḥurûfi’l-Me‘ânî ve ‘Uşûli İsti‘mâlihâ”. *el-Munazzametü’l-‘Arabiyye li’t-Terbiye ve’s-Şekâfe ve’l-‘Ulûm* 33 (1989), 67-103.
- ‘Arsüzî, Zekî el-. *el-‘Abkariyyetü’l-‘Arabiyye fi Lisânihâ*. Dimaşk: Maṭba‘atü’l-Ḥayât, 1962.
- Asutay, Muhammet Mücahit. *Arap Anlam Bilimi ve Arap Anlambiliminin el-Hasâis’teki Temelleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Aydın, Bilal. *Arap Dilinde Seslerin Mânâya Delâleti (Kur‘ân-ı Kerim’deki Cennet ve Cehennem Lafızları Örneği)*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aydın, Bünyamin. *Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi İşlevsel Anlam-Cümle Anlamı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Başkan, Özcan. *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual, 2003.
- Bişr, Kemâl. *‘İlmu’l-Eşvât*. Kahire: Dâru’l-Garîb, 2000.
- Cevziyye, İbn Kâyyım el-. *Nuzhetu’l-‘A‘yuni’n-Nevâzir fi ‘İlmi’l-Vucûh ve’n-Nazâir*. thk. Muḥammed Abdulkerim Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984.
- Cevziyye, İbn Kâyyım el-. *Tefsîru’l-‘Kur‘âni’l-Kerîm*. thk. Mektebetü’d-Dirâsât ve’l-Buḥûşî’l-‘Arabiyye. Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, h. 1410.
- Cürcânî, Abdülkâhir el-. *Delâ’ilü’l-‘Î‘câz fi ‘İlmi’l-Me‘ânî*. thk. Muḥammed Şâkir ebü Fehr. Kahire: Matba‘atü’l-Medenî, 3. Basım, 1992.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta‘rifât*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1983.
- Doğan, Ahmet Turan. “Dil Felsefesi-I: Türkçede Emir Kipine Dilbilimsel Bir Yaklaşım”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 20/2 (2020), 383-408.
- Drew, Elizabeth. *Poetry: A Modern Guide to its Understanding and Enjoyment*, Dell Publishing. New York: y.y., 1959.
- Eker, Süer. “Ünlülerin Temel Özellikleri Üzerine Birkaç Not”. *Turkish Studies* 5/4 (2010), 313-318.
- Enbârî, Kemâlüddîn el-. *Esrâru’l-‘Arabiyye*. b.y.: Dâru’l-Erḳam b. Ebi’l-Erḳam, 1999.
- Enîs, İbrâhim. *Min Esrâri’l-Luġa*. Kahire: Mektebetü’l-Anglo el-Mıṣriyye, 3. Basım, 1966.
- Enşârî, İbn Hişâm el-. *Muġni’l-Lebîb*. thk. Mâzin Mübârek ve Muḥammed ‘Ali Ḥamdullâh. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1985.
- Ercilasun, Ahmet Bican. “Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi.” *Dil Araştırmaları* 15/29 (2021), 1-17.
- Ferâhidî, Ḥalîl b. Aḥmed el-. *Kitâbu’l-‘Ayn*. nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâ’î. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.
- Fidan, İbrahim. “Ögeleri Arasındaki Semantik İlişki Bakımından Arapçada İsim Tamlamaları”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 213-236.
- Firüzâbâdî. Ya‘kûb b. Muhammed. *Kitâbu’l-Ġurer*, nşr. İbrahim b. Muhammed el-‘Āyid, Cidde: Câmî‘atü’l-Melik Abdülaziz, Yüksek Lisans Tezi, 1978.
- Ġazâlî, Aḥmed el-Aḥḍar. “Felsefetü’l-Ḥarekâti fi’l-Luġati’l-‘Arabiyye”. *el-Lisânü’l-‘Arabî* 10/1 (1973), 66-71.

- Grammont, Maurice. *Le Vers Français: Ses Moyens D'expression, Son Harmonie*. Paris: Librairie Delagrave, 1937.
- Ḥaddād, Üsāme İbrāhim el-. "Devrū'l-Ḥarekāti'l-İ'rābiyye fi'l-Keşfi 'Ani'l-Me'ānī ve'd-Delālat". *el-Ḥadāse* 191-192/2 (2018), 439-457.
- Ḥanbelī, İbnu'l-İmād el-. *Manzūmetun fi Şerhi Müşelleşāti Kuṭrub*. thk. Velid 'Abdullāh. Beyrut: Dāru'l-Beşāiri'l-İslāmiyye, 2007.
- Ḥaṭṭābī, Ebū Süleyman el-. *Me'ālimu's-Sünen*. Haleb: el-Maṭba'atü'l-İlmiyye, 1932.
- İbn Cinnī, Ebu'l-Feth. *el-Ḥaşāiş*. b.y.: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-Āmme, 4. Basım, ts.
- İbn Durusteveyh. *Taşḥihu'l-Faşih ve Şerhuḥu*. thk. Muḥammed Bedevī el-Mahtūn. Kahire: el-Meclisü'l-'Alā li'ş-Şu'ūni'l-İslāmiyye, 1998.
- İbn Fāris, Ebu'l-Huseyn. *Mu'cemü Meḳāyisi'l-Luġa*. 4 Cilt. thk. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn. b.y.: Dāru'l-fikr, 1979.
- İbn Fāris. Ebu'l-Ḥuseyn, *eş-Şāhibī fi Fıkhī'l-Luġati'l-'Arabiyye*. thk. Muḥammed 'Ali Beydūn. b.y: y.y. 1997.
- İbn Maḳā, *er-Reddū 'ala'n-Nuḫāt*. thk. Muḥammed İbrāhim el-Bennā'. b.y.: Dāru'l-İ'tişām, 1979.
- İbn Manzūr. *Lisānü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dāru Şādır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbnu'l-Cezerī, Şemsuddīn. *en-Neşr fi'l-Kıra'āti'l-'Aşr*. 2 Cilt. nşr. 'Ali Muḥammed eḳ-Ḍabba'. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Cezerī, Şemsuddīn. *et-Temhīd fi 'İlmi't-Tecvīd*. nşr. 'Ali Ḥüseyn el-Bevvāb. Riyad: Mektebetü'l-Me'ārif, 1985.
- İbnu'l-İmād, 'Abdulḥay Ahmed el-Ḥanbelī. *Manzūme fi Şerhi Müşelleşāti Kuṭrub*. thk. Velid 'Abdullāh el-Müneyyis. Beyrut: Dāru'l-Beşāiri'l-İslāmiyye, 2007.
- İbnü's-Sikkīt, *İşlāhu'l-Mantık*. nşr. Muḥammed Mu'rib. b.y.: Dāru İhyāi't-Türāsi'l-'Arabī, 2002.
- Jakobson, Roman ve Moris Halle. *Fundamentals of Language*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2. Basım, 2002.
- Kaya, Mustafa. *Arap Dili Fonetigi Ses-Anlam İlgisi*. Erzurum: Eser Ofset, 2011.
- Kefevī, Ebu'l-Bekā' el-. *el-Külliyāt*. thk. Adnan Derviş-Muḥammed el-Mışrī. Beyrut: Müessesetü'r-Risāle, 2. Basım, 1998.
- Kılıç, Ramazan. *Klasik Arap Dilbiliminde Ses-Mana İlişkisi ve Modern Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kocaoğlu, Timur. "Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri – II*. 1985-2004. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Laver, John. "Linguistic Phonetics". *The Handbook of Linguistics*. ed. Mark Aronoff – Janie Ress-Miller. 150-179. Oxford: Blackwell Publication, 2003.
- Maḥmūd, Muḥammed. "Ra'yun fi Tesmiyeti'l-Ḥarekāti'l-'Arabiyye ve Esbābü Ḥāzihi'l-Ḥareketi". *el-Lisānü'l-'Arabī* 18/1 (1980), 161-172.
- Mar'aşlı, Nidā. *el-Vādiḥ fi Taşviri'l-Hurūf*. Beyrut: Dāru'n-Nehedati'l-'Arabiyye, 2015.
- Ma'rūf, Şemsüddīn Ahmed el-. *Şerḥāni 'Alā Merāhi'l-Ervāḥ fi 'İlmi'ş-Şarf*. Kahire: Şirketü Mektebeti ve Maṭba'ati Muştafā el-Bābilī, 3. Basım, 1959.
- Memdūh, 'Abdurrahmān. *el-Kıymetü'l-Vazifiyye li's-Şevāit Dirāseten Luġaviyye*. b.y.: Dāru'l-Me'ārifü'l-Cāmi'iyye, 1989.
- Miftāh, Muḥammed. *fi Simyāi'ş-Şi'ri'l-Kādīm. Dirāse Nazariyye ve Taṭbikiyye*. b.y.: Dāru's-Şekāfeti li'n-Neşri ve't-Tevzī', 1989.
- Muştafa, İbrāhim. *İhyāü'n-Naḥv*. Kahire: Müessesetü Hindāvī, 2014.

- Neccār, Muhammed Hāşim. "Esvātu'l-Ḥarekāti'l-'Arabīyye: Dirāse Delāliyye Cemāliyye". *el-Mecelletü'l-'Ürdüniyye fi'l-Luğati'l-'Arabīyye ve Ādābuhā* 6 (2010), 121-162.
- Schogt, Henry G. "Baudouin de Courtenay and Phonological Analysis." *La Linguistique* 2:2 (1966): 15-29.
- Sibeveyhi, Ebū Bişr. *el-Kitāb. thk. 'Abdusselām Muhammed Hārun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancī, 3. Basım, 1988.*
- Sönmez, Sevim. "Sözlü/Yazılı Dil." *Dilbilim Araştırmaları* (1990), 119-122.
- Suyūṭī, Celāluddīn es-. *el-Eşbāh ve'n-Nazāir fi'n-Naḥv. 3 Cilt. Dimeşq: Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabīyye, 1987.*
- Svantesson, Jan-Olof. "Sound Symbolism: the role of Word sound in Meaning". *Wires Cognitive Scinece* 8/5 (2017), 1-12.
- Ṭayyib, 'Abdullāh et-. *el-Mürşid İlä Fehmi Eş'āri'l-'Arab ve Şmā'atihā. Kahire: Dāru'l-Fıkr, 1/2. Basım, 1955/1970.*
- Yüksel, Ahmet, Soner Gündüzöz. "Arap Filolojisindeki İştikāk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müsellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi", *Ekev Akademi Dergisi* 9:22 (2005): 211-224.
- Zāhid, 'Abdulḥamīd, *Nebru'l-Kelime ve Kavā'iduhū fi'l-Luğati'l-'Arabīyye Dirāse Şavṭiyye. b.y.: Dāru ve Leylā li't-Ṭıbbā'a ve'n-Neşr, 1999.*
- Zeccāc, Ebū İshāk. *Me'āni'l-Ḳur'ān ve İ'rābühū. thk. 'Abdülcelīl 'Abduh Şebli. Beyrut: 'Ālemü'l-Kütübi, 1988.*
- Zeccācī, Ebü'l-Ḳasım ez-. *el-İzāh fi 'İleli'n-Naḥv. thk. Māzin el-Mübārek. Beyrut: Dāru'n-Nefāis, 5. Basım, 1986.*
- Zeccācī, Ebu'l-Ḳasım ez-. *en-Naḥvu ve'ş-Şarf. thk. Māzin el-Mübārek. Dimeşq: Dāru'l-Fıkr, 2. Basım, 1985.*
- Zeydān, Corcī, *Tārīḫu Ādābi'l-Luğati'l-'Arabīyye. 2 Cilt. Beyrut: Menşürātu Dāri Mektebeti'l-Ḥayāti, 2. Basım, 1978.*